

Ismoil Davletov

LINGVISTIK TAHLIL

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

FILOLOGIYA FAKULTETI

Ismoil Davletov

LINGVISTIK TAHLIL

(O'quv-uslubiy qo'llanma)

Ushbu to'plam Urganch davlat universiteti o'quv-uslubiy kengashining 2019-yil 8-iyuldagi 7-sonli yig'ilishi qaroriga asosan nashr qilishga tavsiya etilgan.

Urganch – 2020

D 14

Ismoil Davletov "Lingvistik tahlil". O'quv-uslubiy qo'llanma. Mas'ul muharrir **S.S.Ro'zimboyev**. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Urganch davlat universiteti. Urganch, Urganch davlat universiteti noshirlik bo'limi, 2020-yil, 52 bet.

KBK 81.2O'zb-5-923
UO'K 811.512.133(075.8)

Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanma oily o'quv yurtlarining bakalavriat yo'nali-shi uchun mo'ljallangan bo'lib, "Hozirgi o'zbek tili" va "Lingvistik tahlil" fani bo'yicha o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotlar samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Mas'ul muharrir **S.S.Ro'zimboyev**, dotsent.

Taqrizchilar: **A.I.Primov**, dotsent,
I.Hajieva, dotsent.

ISBN: 978-9943-6546-6-2

© UrDU noshirlik bo'limi, 2020.

© **Ismoil Davletov** "Lingvistik tahlil". O'quv-uslubiy qo'llanma

KIRISH

Ma'lumki, oliy o'quv yurtlarida malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini har taraflama yaxshilashning eng muhim shartlaridan biri bo'lajak kadrlarga mustaqil fikrlash, o'z fikr-mulohazalarini mustaqil bayon qila olish ko'nikmalarini singdirishdan iboratdir.

Fuqarolik jamiyati uchun kurashayotgan bizning mamlakatimizda mustaqil fikrlab ishlay oladigan mutaxassisning roli tobora ortib bormoqda. Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, "farzandlarimizni mustaqil va keng fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan, ongli yashaydigan komil insonlar etib voyaga yetkazish – ta'lim-tarbiya sohasining asosiy maqsadi va vazifasi bo'lishi lozim".

Lingvistik tahlil til, nutq birliklarini uni tashkil etuvchi qismlari, mazmuni, vazifasi va boshqa xususiyatlari nuqtayi nazaridan tadqiq etish, til birliklarining aniq holatini belgilashdir. Masalan, hosildorlikni so'zida ikki til hodisasi mavjud bo'lib, u xuddi shu hodisalar nuqtayi nazaridan tahlil etilishi mumkin:

1) so'z yasalishi hodisasi; 2) shakl yasallash hodisasi (morfologik hodisa). Bu so'zda ikkita yasama so'z mavjud bo'lib, so'z yasallashi tahlilida har bir yasama so'zning tarkibi va bu tarkibiy qismlarning mohiyati, vazifasi, ma'nosi belgilanadi. Bunda hosildor yasama so'z ekani, u so'z yasallash asosi hosil va so'z yasovchi -dor qo'shimchasidan iborat tarkibiy qismga egaligi, so'z yasallash asosi (hosil) ot turkumiga oidligi, dor qo'shimchasining qaysi turkumga oid so'zdan qaysi turkumga mansub suz va qanday ma'noli so'z yasashi hamda uning boshqa xususiyatlari qayd etiladi. Hosildorlik yasama so'zining tahlili ham xuddi shu tarzda olib boriladi, ya'ni u yasama so'z ekani, unda hosildor so'z yasallash asosi, lik so'z yasovchi qushimcha ekani, shuningdek, bu qo'shimchaning ma'nosi va boshqa xususiyatlari qayd etiladi. Morfologik tahlilda hosildorlik so'zining ot ekanligi, -ni qo'shimchasi shu so'z (ot)ning tushum kelishik shaklini yasashi, uning ma'nosi qayd etiladi. Lingvistik tahlilning yana quyidagi turlari farqlanadi: 1) leksikologik tahlil; 2) frazeologik tahlil; 3) semasiologik tahlil; 4) fonetik tahlil; 5) imloviy tahlil; 6) orfoepik tahlil; 7) morfem tahlil; 8) sintaktik tahlil; 9) punktuatsion tahlil; 10) uslubiy tahlil; 11) etimologik tahlil.

Lingvistik tahlil nazariy bilimlarni sistemali o'rganishning eng yaxshi usullaridan biridir. Tahlil jarayonida til faktlari haqidagi nazariy ma'lumotlar, grammatikaning qonun-qoidalarini aniq misollardan amaliyotga tadbiiq qilinadi. Bu jarayonda talaba til faktlarining nazariy asoslarini puxta egallashga intiladi.

Xullas, lingvistik tahlil talabada bilimni amalda ishlata bilish malakalarini hosil qiladi. Talaba lingvistik tahlil jarayonida tilning aniq bir hodisasiga bog'liq holda, nazariy darslarda olingan bilim, qoidalar ustida mustaqil mushohada qiladi, o'z ongida ularni qayta ishlab chiqadi. Bu esa bu hodisalar mazmunini ochuvchi fikrlarning talaba xotirasida uzoq saqlanib qolishini ta'minlaydi.

LINGVISTIK TAHLIL HAQIDA, UNING TURLARI

Reja:

1. Lingvistik tahlil haqida.
2. Lingvistik tahlil talabalar bilimini mustahkamlashdagi asosiy usullardan biri ekanligi.
3. Lingvistik tahlilning turlari: ogʻzaki va yozma tahlil; toʻliq va toʻliqsiz tahlil.

Lingvistik tahlil nazariy bilimlarni sistemali oʻrganishning eng yaxshi usullaridan biridir. Tahlil jarayonida til faktlari haqidagi nazariy maʼlumotlar, grammatikaning qonun-qoidalari aniq misollardan amaliyotga tatbiq qilinadi. Bu jarayonda talaba til faktlarining nazariy asoslarini puxta egallashga intiladi.

Lingvistik tahlil talabada bilimni amalda ishlata bilish malakalarini hosil qiladi. Talaba lingvistik tahlil jarayonida tilning aniq bir hodisasiga bogʻliq holda, nazariy darslarda olingan bilim, qoidalar ustida mustaqil mushohada qiladi, oʻz ongida ularni qayta ishlab chiqadi. Bu esa bu hodisalar mazmunini ochuvchi fikrlarning talaba xotirasida uzoq saqlanib qolishini taʼminlaydi. Faqat tahlil orqaligina ayrim murakkab til hodisalarini mohiyatini yaxshiroq anglash mumkin.

Lingvistik tahlil morfologiya va sintaksis bilan bir qatorda, fonetika, leksikologiya, soʻzning morfem tarkibi, soʻz yasalihi kabi sohalar oʻtilayotganda shularga aloqador lingvistik hodisalar yuzasidan uyushtiriladi.

Lingvistik tahlilni til hodisalarini qamrab olish chegarasiga qarab toʻliq va toʻliq boʻlmagan tahlil deb ikkiga ajratish mumkin.

Tilshunoslikning biror tarmogʻi yuzasidan oʻtkaziladigan toʻliq tahlil biror-bir katta mavzu oʻtib boʻlgandan keyin oʻtkaziladi. Masalan, toʻliq fonetik tahlil fonetikadan berilgan hamma mavzular oʻrganib boʻlinganda amalga oshiriladi.

Toʻliq tahlilda oraliq nazoratlarda va yakuniy nazoratlarda foydalansa boʻladi. Toʻliq boʻlmagan tahlil maʼlum bir tarmoqning ayrim mavzulari yuzasidan oʻtkaziladi. Masalan: «Feʼl haqida maʼlumot», «Toʻliqli va toʻliqsiz feʼllar» mavzulari oʻtilgandan soʻng toʻliq boʻlmagan tahlil oʻtkaziladi. Bunda diqqat uch narsaga qaratiladi. Feʼl, boʻlishli feʼl, boʻlishsiz feʼl. Bundan keyingi tahlil darslarida eʼtibor qaratilgan masalalar miqdori olib boraveradi, yaʼni oʻimli va oʻimsiz feʼllar, feʼl nisbatlari, feʼl zamonlari. Feʼllarning yasalihi, feʼlning vazifadosh shakllari kabi.

Lingvistik tahlil oldiga qoʻyiladigan asosiy talablar quyidagilar:

1. Ilmiylik prinsipi. 2. Maʼlum sxema asosida ish koʻrish prinsipi. 3. Bir tur tahlilni boshqa tur tahlil bilan aralashtirib yubormaslik prinsipi. 4. Tahlilni izchil oʻtkazib berish prinsipi

Fonetik tahlil

Reja

1. Fonetik tahlil.
2. Fonetik tahlilda eʼtibor beriladigan fonetik hodisalar.
3. Adabiy fonemalar sistemasi, tovush va fonema.
4. Soʻzning fonetik qurilishi.
5. Boʻgʻin va urgʻu.

Universitet dasturiga binoan talabalar oʻzbek adabiy tili fonetikasi yuzasidan ancha keng nazariy bilimga ega boʻladilar: adabiy tilning fonemalar tizimi, fonema va tovush orasidagi munosabat, soʻzning fonetik qurilishi, unli va undosh fonemalar, boʻgʻin tuzilishi, urgʻu, nutqning fonetik boʻlinishi, nutq tovushlarining hosil boʻlishi, nutq organlari, ularning vazifasi kabilar bilan chuqurroq tanishadilar.

Oʻzbek tilshunosligida unli fonemalar quyidagi uch belgi asosida tasnif qilinadi:

1. Lablarning ishtirokiga koʻra: a) lablashgan unlilar (u, oʻ, o). Bu unlilarni talaffuz qilishda lablar doira shaklida bir oz choʻziladi; b) lablashmagan unlilar (i, e, a). Bu unlilarni talaffuz qilishda lablar doira shakliga kirmaydi va choʻzilmaydi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi “lablanish-lablanmaslik oppozitsiyasi” talablaridan kelib chiqadi.

2. Tilning vertikal harakatiga koʻra: a) yuqori tor unlilar (i, u). Bu unlilarni talaffuz qilishda ogʻiz tor ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham tor boʻladi; b) oʻrta keng unlilar (e, oʻ). Bu unlilarni talaffuz qilishda ogʻiz oʻrta darajada ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham oʻrtacha kenglikda (yuqori koʻtarilish bilan quyi koʻtarilish orasida) boʻladi; d) quyi keng unlilar (a, o). Bu unlilarni talaffuz qilishda ogʻiz keng ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham yuqoridagi ikki holatdan ancha keng boʻladi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi “tilning uch darajali koʻtarilishi” oppozitsiyasiga asoslanadi.

3. Tilning gorizont (yotiq) harakatiga koʻra: a) old qator unlilar (i, e, a). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tiraladi (demak, oldinga choʻziladi); b) orqa qator unlilar (u, oʻ, o). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tirlamaydi (demak, biroz orqaga tortilgan boʻladi).

Tasnifning birinchi va ikkinchi moddalaridagi belgilar (lablanish-lablanmaslik, tilning yuqori, oʻrta va quyi koʻtarilishiga asoslangan alomatlar) fonemalarning fonologik xususiyatlarini ifodalaydi. Uchinchi moddada belgi (yotiq harakatdagi alomatlar) esa oʻzicha fonologik rol oʻynamaydi, chunki tovushlarning old qator yoki orqa qator boʻlishi lablarning ishtirokiga va turli kombinator omillar taʼsiriga bogʻliq: lablanmaslik tilning tish tomon siljishini, lablanish esa tilning tishdan orqaga tortilishini taqozo qiladi. Demak, old qator (i, e, a) va orqa qator (u, oʻ, o) unlilarining fonologik xususiyati lablar ishtirokisiz namoyon boʻlmaydi.

Undoshlar tasnifi. Bunda oʻzbek tili konsonantizmi tizimiga xos asosiy fonologik jihatlari – artikulyatsiya oʻrni (tovushning fokusi), artikulyatsiya usuli va ja-

rangli-jarangsizlik belgilari hisobga olinadi, shu belgilarni shakllantirishda ishtirok etadigan fizik-akustik va anatomik-fiziologik omillarga tayaniladi. Bunday tasnif quyidagi tartibda berilishi mumkin:

I. Artikulatsiya o'rniga ko'ra. Bunda nutq apparatining qaysi a'zosi faol ishtirok etayotganligi va apparatning qayerida to'siq (fokus) hosil qilinishi nazarda tutiladi. Bu jihatdan tovushlar labial, til va bo'g'iz undoshlariga bo'linadi:

1. Labial undoshlar-ikki lab orasida yoki pastki lab bilan yuqori tishlar orasida hosil qilinadigan tovushlar. Ular ikki turga bo'linadi: a) lab-lab (bilabial) undoshlar – p, b, m, v; b) lab-tish undoshi – f.

Izoh: lab-lab «v» undoshi *ov, suv, qovun, sovuq* kabi turkiy so'zlarda ko'proq ishlatiladi. Bu tovushning lab-tish «v» dan o'sib chiqqanligi, lab-tish «v»ning esa b, g', g undoshlarida sodir bo'lgan o'zgarish asosida shakllanganligi haqida ma'lumotlar bor (29, 51-bet; 18, 63–64-bet).¹ Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi lab-tish «v» yuqorida keltirilgan turkiy «v»ning o'zi emas, u etimologik jihatdan boshqa til birligidir, chunki bu tovush o'zbek tiliga arab va rus tilidan o'zlashgan so'zlarda qo'llanadi; *vatan* (arab.), *vaqt* (arab.) *va'da* (arab.), *vagon* (rus.), *aviatsiya* (rus.) kabi. Shunga ko'ra, lab-tish «v»ni lab-lab «v»ning fakultativ varianti deb qarash to'g'riroq bo'ladi.

2. Til undoshlari – tilning faol ishtirokida hosil bo'ladigan undosh fonemalar. Ular tovush fokusi qayerda hosil bo'lishiga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi: 1) til oldi undoshlari: a) til oldi-apikal (alveolar) undoshlari – t, d, s, z, l, n. Bu undoshlar artikulyatsiyasida tilning uchi yuqori milkka yaqinlashadi (s, z) yoki unga taqalib, to'siq hosil qiladi (t, d, l, n); b) til oldi-tanglay (kakuminal) undoshlar – sh, j, ch, j (dj), r. Bu undoshlar artikulyatsiyasida tilning uchi yuqoriga ko'tarilib, biroz bukiladi, natijada to'siq milkda emas, qattiq tanglayning old qismida (milkka yetmay) paydo bo'ladi. Sh, j, ch, j (dj) undoshlari artikulyatsiyasida ikkinchi fokus-tilning orqaroq qismi bilan yumshoq tanglay orasida yuzaga keladigan to'siq ham ishtirok etadi, shunga ko'ra sh, j, ch, j (dj) undoshlari ikki fokusli fonemalar sanaladi; 2) til o'rta undoshi (palatal undosh) – y. Bu undosh talaffuzida tilning o'rta qismi qattiq tanglay tomon ko'tariladi, fokus shu ikki a'zo oralig'ida shakllanadi; 3) sayoz til orqa undoshlari – k, g, ŋ. Bu undoshlarning talaffuzida tilning orqa qismi yumshoq tanglayga tegib, to'siq (fokus) hosil qiladi; 4) chuqur til orqa undoshlari – q, g', x. Bu undoshlarning talaffuzida tilning eng orqa qismi (ildizi) kichik tilga tegib, to'siq (fokus) hosil qiladi, shunga ko'ra ular *uvular undoshlar* deb ham ataladi (1, 64-bet).

3. Bo'g'iz undoshi (faringal undosh) – h. Bu undoshning talaffuzida havo oqimi bo'g'iz va halqumdan ishqalanib o'tadi.

II. Artikulatsiya usuliga ko'ra. Bunda o'pkadan kelayotgan havo oqimining to'siqdan (fokusdan) qay tarzda o'tishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga ko'ra undoshlar hozirgi o'zbek tilida quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Portlovchilar – havo oqimining to'siqdan portlab o'tishidan hosil bo'luvchi undoshlar. Bularga b, g, d, k, p, t, q fonemalari kiradi. Bu undoshlarning talaffuzida nutq apparatidagi ikki a'zo bir-biriga tegib, havo yo'lini to'sadi, natijada portlash yuz beradi.

2. Qorishiq portlovchilar (affrikatalar) – ch, j (dj). Bu undoshlar artikulyatsiyasining ish holati ikki xil kechadi: bitta fokusning o'zida portlash va sirg'alish jarayonlari sodir bo'ladi – artikulyatsiya portlash bilan boshlanib, sirg'alish bilan tugaydi.

3. Sirg'aluvchilar – v, j, z, y, l, s, f, x, sh, g', h. Bu undoshlarning talaffuzida nutq apparatidagi ikki a'zo bir-biriga juda yaqinlashadi, ammo jipslashmaydi: havo oqimining sirg'alib o'tishi uchun oraliq qoldiriladi.

4. Yumuq fokusli burun tovushlari (ruscha: смычно-носовые согласные). Bu guruhga m, n, ŋ undoshlari kiritiladi: a) «m»ning artikulyatsiyasida ikkala lab orasida yuzaga kelgan to'siq havo yo'lini yopadi (yumuq fokus yuzaga keladi), natijada, havo oqimi to'siqqa urilib, orqaga qaytadi va burun bo'shlig'idan sirg'alib o'tadi (bunda burun yo'li ochiq holatda bo'ladi); b) «n»ning artikulyatsiyasida til uchi bilan milk orasida havo yo'li yopiladi, orqaga qaytgan havo oqimi (un bilan birga) burun bo'shlig'idan sirg'alib o'tadi; d) «ng»ning artikulyatsiyasida tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglay orasida havo yo'li yopilib, burun bo'shlig'ida sirg'alish kechimi sodir bo'ladi.

Izoh: m, n, ŋ undoshlari artikulyatsiyasida portlash o'ta kuchsizlanadi, bunga havo oqimining to'siqqa urilib, orqaga qaytishi va burun bo'shlig'idan sirg'alib o'tishi sabab bo'ladi. Shuning uchun adabiyotlarda bu tovushning artikulyatsiya usuli har xil baholanmoqda: «portlovchi-sirg'aluvchilar», «portlovchilar», «sirg'aluvchilar» (16, 25-bet), «burun (nazal) undoshlari» (1, 118-bet) kabi.

5. Titroq undosh – «r». Bu undoshning talaffuzida tilning uchi qattiq tanglayning old qismi tomon ko'tariladi va havo zarbidan titraydi, havo oqimi tebratadi.

III. Un paychalari ishtirokiga ko'ra. Tasnifning bu aspektida un (ovoz) paychalarning tovush hosil qilishda ishtirok etish-etmasligi nazarda tutiladi. Bu belgi asosida undoshlar quyidagi ikki turga bo'linadi:

1. Jarangsiz undoshlar – k, p, s, t, f, x (ts), ch, sh, q, h. Jarangsiz undoshlarning talaffuzida havo oqimi bo'g'izdagi un paychalari orasidan to'siqqa uchramay o'tadi, natijada un paychalari tebratmaydi, ovoz hosil bo'lmaydi, tovush halqumda yoki og'iz bo'shlig'idagi to'siqda yuzaga kelgan shovqinning o'zidagina tarkib topadi.

2. Jarangli undoshlar – b, v, g, d, j, j (dj), z, y, l, m, n, ŋ, r, g'. Jarangli undoshlarning talaffuzida bo'g'izdagi un paychalari tortilib, taranglashadi, ular oraliq bo'shliq yo'qoladi, natijada o'pkadan kelayotgan havo oqimi un paychalarga urilib, uni tebratadi, tebratlash esa ovozni yuzaga keltiradi, ovoz, o'z navbatida, og'iz bo'shlig'idagi to'siqda paydo bo'lgan shovqinga qo'shib, tovushning jaranglashuviga sabab bo'ladi.

¹ Yana qarang: Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X–XIII вв. из Восточного Туркестана. Москва–Ленинград, 1961, 46–47-бет. Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва, 1955.

IV. Ovozning ishtirok etish darajasiga ko'ra. Bu belgi asosida undoshlar sonorlar va shovqinlilarga bo'linadi:

1. Sonorlarda ovoz shovqinga nisbatan ustun bo'ladi (shovqin juda kam miqdorda qatnashadi). Hozirgi o'zbek adabiy tilida m, n, ŋ, l, r, y undoshlari sonor tovushlar (sonantlar) hisoblanadi. Sonorlar rezonator ton manbai nuqtayi nazaridan ikki guruhga bo'linadi: a) burun sonantlari – m, n, ŋ; b) og'iz sonantlari – r, l, y. Bulardan 1) "m"ni talaffuz qilishda bo'g'izdan kelayotgan un (ovoz) ikki lab orasidagi to'siqqa urilib, orqaga qaytadi, shu tarzda yana halqum orqali burun bo'shlig'iga yo'l oladi. Bu jarayonda bo'g'iz, halqum, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'i rezonator ton manbaiga aylanadi: shularda qo'shimcha tonlar paydo bo'lib, ovozning shovqinga nisbatan ustun bo'lishi ta'minlanadi; 2) "n"ni talaffuz qilishda bo'g'izdan kelayotgan un (ovoz) tilning uchki qismi bilan yuqori milk orasidagi to'siqqa urilib, orqaga (halqumga) qaytadi, so'ng burun bo'shlig'iga o'tadi (bunda burun yo'lidagi to'siq ochilgan bo'ladi). Natijada og'iz, halqum, bo'g'iz, burun bo'shliqlari rezonator ton manbai vazifasini bajaradi. Ammo og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik imkoniyati "m"dagi holatdan kamroq bo'ladi (chunki hajm va shakl o'zgaradi); 3) "ng"ni talaffuz qilishda kelayotgan un (ovoz) tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglayning boshlanish qismi orasidagi to'siqdan orqaga qaytib, yana halqum va bo'g'izga boradi, halqum orqali burun bo'shlig'iga o'tadi (bunda ham burun yo'lidagi to'siq ochilgan bo'ladi), natijada og'iz, bo'g'iz, halqum va burun bo'shliqlarida qo'shimcha tonlar paydo bo'lib, ovozning ustunligi ta'minlanadi. Bunda shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, "ng"ning artikulyatsiyasida og'izning rezonatorlik imkoniyatlari "m" va "n" sonorlaridagi holatdan ancha cheklangan bo'ladi, chunki bo'g'izdan kelayotgan un tilning orqa qismidagi to'siqdanoq orqaga qaytganligi tufayli, og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik maydoni juda qisqaradi; 4) "l"ni talaffuz qilishda to'siq (fokus) tilning uchki qismi bilan ustki tish (milk) orasida yuzaga keladi, ammo tilning ikki yoni ochiq bo'ladi. Undan sirg'alib o'tgan un lunj devoriga tegib, qo'shimcha tonlar hosil qiladi, bunday qo'shimcha tonlar halqum va hiqildoqda (bo'g'izda) ham yuzaga keladi, ammo burun bo'shlig'i rezonator manbai sifatida ishtirok etmaydi, chunki yumshoq tanglay oxiridagi kichik til burunga o'tadigan yo'lni to'sib qo'yadi. Shuning uchun "l" og'iz sonanti hisoblanadi; 5) "r"ni talaffuz qilishda tilning uchi qattiq tanglayning old qismi tomon ko'tariladi, bo'g'izdan kelayotgan havo oqimi tilning uchiga urilib, uni bir-ikki silkitadi, natijada havo tebranishi yuzaga keladi. Lunjning bir qadar kengayishi rezonator tonning hosil bo'lishiga imkon yaratadi; "r" ning artikulyatsiyasida ham burun bo'shlig'i ishtirok etmaydi, chunki havo oqimining burunga o'tadigan o'rmi kichik til tomonidan to'silgan bo'ladi; 6) "y"ni talaffuz qilishda tilning o'rta qismi qattiq tanglay tomon ko'tariladi, tilning o'zi oldinga siljiydi, uning ikki cheti yon tishlarga, uchi esa pastki tishlar milkiga tegadi. Bu sonorning hosil bo'lishida ham og'iz bo'shlig'i, halqum va bo'g'iz rezonator toni manbayi bo'lib xizmat qiladi, ammo burun bo'shlig'i bu jarayonda ishtirok etmaydi (kichik til havo yo'lini to'sib tura-di).

Ayrim izohlar: 1) sonorlarning barcha turlarida: a) un paychalari faol qatnashadi; b) rezonatorlar ishtirok etadi; d) ovoz shovqindan ustun bo'ladi; e) sonorlarda, hatto bo'g'in hosil qilish xususiyati ham bor. Masalan: za-yl (za-yil), ma-yl (ma-yil), sha-kl (sha-kil), ha-jm (ha-jim), ba-zm (ba-zim), va-zn (va-zin), ze-hn (ze-hin), da-vr (da-vir), sa-yr (sa-yir), sa-br (sa-bir) kabi.

2. Shovqinlilarda ovoz shovqinga nisbatan kam bo'ladi yoki mutlaqo qatnashmaydi. Masalan: b, g, d, j, j (dj), z undoshlarida ovoz kam, shovqin ko'p, ammo k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h undoshlarida ovoz yo'q, bu undoshlar faqat shovqin hisobiga tarkib topgan.

Fonetika darslarida transkripsiyaga ham e'tibor beriladi. Fonetik transkripsiyada unli va undosh tovushlarni ifodalash uchun quyidagi belgilar ishlatiladi:

Transkripsion belgilar	Misollar
Unli tovushlar	
a	<i>aptavuz</i> (avtobus), <i>aptamat</i> (avtomat)
ɑ	<i>atā</i> (ota), <i>balā</i> (bola)
ä	<i>änā</i> (ana), <i>ämmā</i> (amma)
o	<i>oraq</i> (o'roq), <i>oquvči</i> (o'quvchi)
ö	<i>ördäk</i> (o'rdak), <i>öpkä</i> (o'pka)
u	<i>qul</i> (qul), <i>tumar</i> (tumor)
ü	<i>Ürgänč</i> (Urganch), <i>tiüş</i> (pastga tush)
i	<i>bir</i> (bir), <i>kir</i> (kir), <i>bigiz</i> (bigiz)
ī	<i>qiz</i> (qiz), <i>diz</i> (tizza)
e	<i>ekin</i> (ekin), <i>Eşmät</i> (Eshmat)
Undosh tovushlar	
ġ	<i>ġämä</i> (kema), <i>ġül</i> (gul)
g	<i>gaz</i> (gaz), <i>globus</i> (globus)
j	<i>jüjä</i> (jo'ja), <i>Jümmi</i> (Jummi), <i>Jabbi</i> (Jobbi)
ž	<i>žurnal</i> (jurnal), <i>äjdär</i> (ajdar)
k	<i>aksiya</i> (aksiya), <i>kosmos</i> (kosmos)
ķ	<i>ķök</i> (ko'k), <i>ķečä</i> (kecha), <i>Ķaşmır</i> (Kashmir)
q	<i>Qummi</i> (Qummi), <i>qudurmaq</i> (quturmoq)
w	<i>sawun</i> (sovun), <i>awaz</i> (ovoz), <i>äwwäl</i> (avval)
v	<i>väpa</i> (vafo), <i>sävät</i> (savat)
ş	<i>şıpa</i> (shifo), <i>şämmä</i> (shamma, quruq choy)

	č	čömič (cho'mich), čürük (chirik)
	ñ	yañaliq (sadaqaning bir turi), čoñqir (chuqur)
	ň	badriň (bodring), g'arāñ (garang, kar)

O'zbek adabiy til fonetikasiga xos xususiyatlarni puxta bilmagan kishi orfoepiya me'yorlarini ongli anglay olmaydi, imlo qoidalarini o'zlashtirishda qiynaladi, so'zni morfemalarga ajratishda xatolarga yo'l qo'yadi. Tahlil uchun misollar gap tarzida ham yoki biror so'z shaklida ham olinishi mumkin.

FONETIK TAHLIL TARTIBI

1. Tahlil qilinayotgan so'z adabiy til talaffuzini ko'rsatuvchi fonetik taranskripsiya yoziladi.

2. Unli tovushlar tahlil qilinadi:

a) fonemalar tavsifi: tilning verikal harakatiga ko'ra (yuqori tor unlilar: i, u; o'rta keng unlilar: e, o'; quyi keng unlilar: a, o.);

b) tilning gorizontal harakatiga ko'ra (old qator unlilar: i, e, a; orqa qator unlilar: u, o', o; d) labning ishtirokiga ko'ra (lablashgan: u, o', o, lablashmagan: i, e, a);

d) so'zdagi o'miga ko'ra (qattiq, yumshoq, qanday undoshlar bilan kelgan, urg'uli bo'g'indosh va hokazo);

e) shu pozitsiyada unli fonemaning talaffuzi (cho'ziq, qisqa, reduksiyalangan va hokazo)

3. Undosh tovushlar tahlili:

1) artikulasiya o'miga ko'ra: (labial undoshlar; a) lab-lab (bilabial) undoshlar – p, b, m; b) lab-tish undoshi – v, f; d) til undoshlari: til oldi-apikal (alveolar) undoshlari – t, d, s, z, l, n; til oldi-tanglay (kakuminal) undoshlar – sh, j, ch, j (dj), r; til o'rta undoshi (palatal undosh) – y; sayoz til orqa undoshlari – k, g, ng; chuqur til orqa undoshlari – q, g', x; e) bo'g'iz undoshi (faringal undosh) – h;

2) artikulasiya usuliga ko'ra:

a) portlovchilar: b, g, d, k, p, t, q; b) qorishiq portlovchilar (affrikatalar) – ch, j (dj); d) sirg'aluvchilar – v, j, z, y, l, s, f, x, sh, g', h; e) yumuq fokusli burun tovushlari: m, n, ng; f) titroq undosh – "r";

3) un paychalari ishtirokiga ko'ra: a) jarangsiz undoshlar – k, p, s, t, f, x (ts), ch, sh, q, h; b) jarangli undoshlar – b, v, g, d, j, j (dj), z, y, l, m, n, ng, r, g';

4) ovozning ishtirok etish darajasiga ko'ra: a) sonorlar; m, n, ng, l, r, y; b) burun sonantlari – m, n, ng; d) og'iz sonantlari – r, l, y; e) shovqinlilar: b, g, d, j, j (dj), z, k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h; f) so'zdagi holatiga ko'ra (qanday unli yoki undosh bilan yondosh kelganligi, boshqa undoshga o'tish-o'tmasligi); g) bo'g'in, bo'g'in tuzilishi, har bir bo'g'inning xususiyati, ochiq, yopiq, necha tovushdan iborat, tovushlar qanday joylashgan.

5. Urg'uning so'zdagi o'zni va xarakteri.

6. So'zdagi fonema va harflarning soni; fonema va harflarning bir-biriga son jihatdan to'g'ri kelish-kelmasligi.

Ovoz bilan shovqinning munosabatiga ko'ra	Artikulasiya usuliga ko'ra	Artikulasiya o'rniga ko'ra											Bo'g'iz undoshi
		Labial undoshlar				Til undoshlari							
		Lab-lab	Lab-tish	Til oldi-tish	Til oldi-tang lay	Til o'rta	Sayoz til orqa	Chuqur til orqa	Faringal undosh				
Shovqinlilar	Portlovchi	b	p		d	t				g	k	q	
	Qorishiq portlovchi					J (dj)	ch						
	Sirg'aluvchi	V		F	z	s	J	sh			G'	x	h
Sonorlar	Yumuq fokusli burun tovushlari	m			n					ŋ			
	Sirg'aluvchilar				l			y					
	Titroq						r						
		J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-siz	
		Un paychalari ishtirokiga ko'ra											

Fonetik tahlil namunasi

Bo'lmasin. Bo'lmasin so'zida uchta unli tovush bor: u, a, i.

o' – o'rta keng, orqa qator, lablangan unli, u – o'zbekcha o'zak-negizlarning faqat birinchi bo'g'inida kela oladi. Bu tovush q, g', x tovushlari yonida qattiqroq, k, g, y, ch kabi tovushlar yonida yumshoqroq talaffuz etiladi. So'zda ham biron qattiqroq eshitiladi.

Urg'uli bo'g'inda, kuchli pozitsiyada kelgan. So'zda beshta undosh tovush bor: b, l, s, m, n.

b – lab-lab, portlovchi, shovqinli tovush. U lablarning bir-biriga qattiq tegib, tez uzoqlashuvi asosida havoning o'tishidan hosil bo'ladi. Jarangsiz jufti bor: b-p. Bu so'zda unlidan oldin, ya'ni kuchli pozitsiyada kelgan – b so'zning tovushi so'zning mutlaq oxirida kela olmaydi, unli o'rnida jarangsiz jufti p talaffuz etiladi.

l – til oldi, sonor tovush. Til yuqori tishlar milkiga tegishi natijasida havo uning ikki yonidan o'tadi va bu tovush eshitiladi. So'zning har qanday bo'g'inida kela oladi. Jarangsiz jufti yo'q. Ba'zi so'zlarda unli oddiy talaffuzda tushib qolish hollari bor: qolmoq-qomoq, bo'lgan-bo'gan.

s – til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli tovush. S tilning ozgina ko'tarilgan uni ustidan havoning shovqin bilan o'tishi natijasida hosil bo'ladi. U so'zning barcha bo'g'inlarida o'z sifatini saqlaydi. Jarangli jufti bir s – z.

n – til oldi yumshoq burun sonor tovushi. Jarangli, jarangsiz jufti yo'q. Uning talaffuzida lablar bir-biriga yaqinlashadi, lekin tegmaydi; til yuqori tishlarga tegib, havo yo'lini berkitadi. Havo burun orqali o'tadi. N so'zning hamma bo'g'inida kela oladi.

So'z uch bo'g'indan iborat: bo'l-ma-sin.

Birinchi va uchinchi bo'g'inlar yopiq, ikkinchi bo'g'in ochiq. Bo'g'in tuzilishi: undosh+unli+undosh, undosh+unli, undosh+unli undosh, ya'ni CVC-CV-CVC.

Urg'u birinchi bo'g'inga tushadi. So'zga shakl yasovchi qo'shimchalar qo'shilganda ham urg'u keyingi bo'g'inlarga ko'chmaydi. Bo'lmadi, bo'ldi, bo'lasan kabi. So'zda sakkizta harf va sakkizta tovush bor.

Topshiriq. Quyidagi matndagi so'zlarni fonetik tahlil qiling.

1. Zohid Mahmudov Ehsonovni so'roqqa chaqirishga chaqirdi-yu, keyin to'g'ri qildimmi, deb boshi qotdi (T.Malik).

Orfografik tahlil.

Reja:

1. Orfografik tahlil.
2. Uning talabalar bilimini mustahkamlashdagi roli.
3. Orfografik savodxonlik.
4. Orfografiyaning grammatika bilan bog'liqligi.
5. Amaldagi imlo va kirill yozuvidagi imlo farqlari.

Universitetlarning filologiya fakultetlari talabalari uchun orfografik tahlil ham nihoyatda muhim hisoblanadi. U talabalarda orfografik teranlik ko'nikmalarini hosil qilishda, orfogrammarni osonlik bilan ajrata bilish qobiliyatini tarbiyalaydi. Orfografik tahlil talabalarning hozirgi zamon o'zbek adabiy tili orfografiyasi bo'yicha olgan bilimlarini to'ldirish va mustahkamlashda g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Orfografiya (grek. orthos – to'g'ri+grapho – yozaman) yozuv sistemasining ikkinchi komponenti bo'lib, u to'g'ri yozish me'yorlarini belgilaydigan qoidalar tizimidan tarkib topadi. Orfografiya grafikadan quyidagi belgilari bilan farqlanadi: grafika qoidalar grafemalarning mazmun planini (referentini) kodlashtirishga, orfografiya qoidalar esa ma'lum prinsiplar asosida orfogrammarni tanlashga asoslanadi. Chunonchi, *odam* so'zida "d"ning yozilishi "d" grafemasining grafikada kodlashtirilgan fonemasiga mos, shu sababli bu so'zning yozilishi grafika tomonidan boshqariladi. *Savod* so'zida esa boshqacharoq holatga duch kelinadi: so'z oxiridagi "d" jarangsiz "t"ga o'tadi (*savot* tarzida talaffuz qilinadi), demak, uni ikki xil yozish mumkin: *savod* (fonematik prinsip asosida) – *savot* (fonetik prinsip asosida). Bu ikki holatdan birini imlo uchun me'yor (orfogramma) qilib tanlash orfo-

grafiya zimmasiga tushadi. Hozirgi o'zbek orfografiyasida *savod* deb yozish qoidalashtirilgan. Bundan tashqari, orfografiyada qo'shma so'z komponentlarining qo'shilib yoki ajratilib yozilishini, so'z qismlarining satrdan satrga ko'chirilishini, bosh va kichik harflarning qo'llanishini belgilab beradigan qoidalar ham borki, ular yozuvning grafikaga aloqador bo'lmagan jihatlarini tartibga solish va boshqarish imkonini beradi.

Adabiy tilning og'zaki shaklida so'z tanlash, gap tuzish va to'g'ri talaffuz me'yorlariga amal qilish qanchalik ahamiyatli bo'lsa, uning yozma shaklida orfografiya me'yorlari (imlo qoidalariga) amal qilish shunchalik muhimdir. Bunday me'yorlarga amal qilish yozma nutq mazmunining to'g'ri va aniq idrok qilinishiga yordam beradi, yozma nutqda anarxiya (boshboshdoqlik)ning avj olishiga yo'l qo'ymaydi. Adabiy tilning, xususan, yozma nutqning ijtimoiy-madaniy va ma'rifiy rolini mustahkamlashda buning o'ziga yarasha ahamiyati bor.

Orfografiya prinsiplari – orfografiya qoidalarining tuzilishiga asos bo'lgan tamoyillar. Ularning quyidagi turlari bor:

1. *Fonetik prinsip*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra, so'z yoki so'z shakllari talaffuzdagi ko'rinishiga mos ravishda yoziladi. Masalan, tojik tilidagi *tanur* so'zining o'zbek tilida *tandir* deb, ruscha *ugetka* so'zining esa *cho't-ka* deb yozilishi shu so'zlarning o'zbek tilidagi talaffuz me'yorlariga (fonetik prinsipga) asoslanadi. Shuningdek, ek+gan, ek+guncha kabi so'z shakllari ham o'zbek yozuvi imlo qoidalariga ko'ra, *ekkan, ekkuncha* deb (talaffuziga mos tarzda) yoziladi.

Quyidagi holatlarda ham fonetik prinsipga amal qilinadi:

- a) ayrim otlarga egalik affiksi qo'shilganda: *burun>burni, ko'ngil>ko'nglim, og'iz>og'zing, o'g'il>o'g'lim* kabi;
- b) ayrim sifatlardan fe'l yasalganda: *ulug'>ulg'aymoq, sariq>sarg'aymoq* kabi;
- d) *qotmoq, achimoq, isimoq* fe'llaridan sifat yasalganda: *qot (moq)>qattiq, achi(moq)>achchiq, isi (moq)>issiq* kabi;
- e) *son, ot, yosh, ong* so'zlaridan fe'l yasalganda: *son>sana, ot>atamoq, yosh>yashamoq, ong>anglamoq* kabi;
- f) *ikki, yetti* sonlariga "-ov" affiksi qo'shilganda: *ikki>ikkov, etti>ettov* kabi;
- g) "-a" yoki "-ya" bilan tugagan fe'llarga "-v" yoki "-q" qo'shilib ot yasalganda: *tanla>tanlov, sana>sanov, so'ra>so'roq, bo'ya>bo'yoq, sayla>saylov* kabi.

Orfografiyaning fonetik prinsipi yozuv bilan talaffuzni bir-biriga yaqinlashtiradi va imlo qoidalarining o'zlashtirilishini ham osonlashtiradi.

2. *Fonematik prinsip*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra, harflar (yoki grafemalar) so'z tarkibidagi fonemalarga moslab tanlanadi. Chunonchi, *kitob, omad* so'zlarining oxiridagi "b" va "d" fonemalari jarangsiz "p" (*kitop*) va jarangsiz "t" (*omat*) tarzida talaffuz qilinsa-da, fonemaning asosiy ottenkasiga mos ravishda "b" (*kitob*) va "d" (*omad*) harflari bilan yoziladi.

O'zbek tilshunosligida "fonematik prinsip" tushunchasi XX asrning oxirrog'ida qo'llana boshlandi, bungacha u morfologik prinsip bilan bir hodisa sifatida izohlanib kelingan. Rus tilshunosligida yozuvning fonemaga tayanishi haqidagi dastlabki fikr 1928-yilda N.F.Yakovlev tomonidan aytilgan edi, ammo u bu fikrni orfografiyaga nisbatan emas, yozuvning o'ziga nisbatan bildiradi. Orfografiyaga nisbatan bu fikr birinchi marta 1930-yilda R.I.Avanesov va V.N.Sidorovlar tomonidan bildiriladi: ular imloning bu tamoyilini *fonologik prinsip* deb atashadi.

Rus tili imlosining fonematik xarakteriga oid nazariya esa, dastlab, I.S.Ilyinskaya va V.N.Sidorovlarning maxsus maqolasida ancha keng yoritilgan. Keyinroq bu prinsip A.A.Reformatskiy tomonidan shunday ta'riflanadi: «Yozuvning fonematik prinsipi shundan iboratki, unga ko'ra har bir fonema qaysi pozitsiyada qo'llangan bo'lishidan qat'i nazar, o'ziga biriktirilgan harf bilan ifodalanadi».

3. *Morfologik prinsip yoki analogiya prinsipi*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalarini so'zning ma'noli qismlarini (o'zak va affiksalar morfemalarni), ular qanday talaffuz qilinishidan qat'i nazar, asliga (tipik shakliga) mos ravishda yozishni talab qiladi. Chunonchi, "g" bilan boshlangan "-ga", "-gan", "-gani", "-guncha" qo'shimchalari "sh", "r", "p", "s" kabi jarangsiz undoshlar bilan tugagan o'zaklarga qo'shilganda "-ka", "-kan", "-kani", "-kuncha" shakllarida talaffuz qilinsa-da, morfemalarning asl shakllariga mos ravishda "-ga", "-gan", "-gani", "-guncha" yoziladi. Qiyos qiling: *ishga* (yozuvda) – *ishka* (talaffuzda), *ketgan* (yozuvda) – *ketkan* (talaffuzda), *ketguncha* (yozuvda) – *ketkuncha* (talaffuzda), *topgan* (yozuvda) – *topkan* (talaffuzda), *misga* (yozuvda) – *miska* (talaffuzda) kabi.

Eslatma: "q", "k" bilan tugagan so'zlarga "g" bilan boshlangan affiksalarining qo'shilishida bu qoidaga amal qilinmaydi: ular a talaffuziga ko'ra (fonetik prinsip asosida) yoziladi. Qiyos qiling: *oq+gan* (asl shakli) – *oqqan* (talaffuzda) – *oqqan* (ad.-orf.yozuvda), *ek+gan* (asl shakli) – *ekkan* (talaffuzda) – *ekkan* (ad.-orf.yozuvda), *tug+gan* (asl shakli) – *tugqan* (talaffuzda) – *tug'gan* (ad.-orf.yozuvda), *sog+gan* (asl shakli) – *soqqan* (talaffuzda) – *soqqan* (ad.-orf.yozuvda) kabi.

4. *Grafik prinsip*. Bu prinsip, aslida, orfografiya qoidalarini emas, grafika qoidalarini belgilaydi – grafemalarning grafikada kodlashtirilgan fonemalarini ifodalashga asoslanadi, shunga ko'ra u, ba'zan, *fonemografik prinsip* deb ham nomlanadi. Chunonchi, sirg'aluvchi "j" bilan qorishiq "j" (dj)ning yozuvda bitta j grafemasi orqali ifodalanishi, "n" fonemasining esa ng digrafi bilan ifodalanishi grafikada kodlashtirilgan. Yozuvda bu me'yorga amal qilinadi, xolos: *jemper* (sirg'aluvchi "j"), *jang* (qorishiq "j") va sayoz til orqa "n") kabi. Orfografiyaning bunday kodlashtirishga bevosita aloqasi yo'q, bu grafemalarning yozuvda qo'llanishini grafikaning o'zi boshqaradi.

O'zbek tilshunosligida grafik printsipni etimologik prinsipga asos bo'lgan tamoyil deb, hatto bu ikki printsipni bir hodisa sifatida ta'riflash hollari ham bor. Xususan, o'zbek grafik lingvistikasining yetakchi vakillaridan biri Faxri Kamolov uni ayni shu ma'noda sharhlaydi: «Imloda, – deydi u, – grafik prinsip bir xalqning ikkinchi xalq bilan bo'lgan madaniy aloqasiga va yozuvning qaysi grafik sistema

negizida maydonga kelishiga bog'liqdir. Arab alfaviti asosidagi eski o'zbek yozuvida *etimologik prinsip*ning to'la ravishda amalga oshirilishi uchun o'sha davrning grafik sistemasi asos bo'lgan. Shuning uchun ham arabcha-forscha so'zlar, mahalliy tillarda qanday o'qilishi va qaysi xilda talaffuz etilishidan qat'i nazar, o'zining grafik shaklini to'la ravishda saqlab qolgan – arab imlosida qanday bo'lsa, aynan shu shaklda yozilgan. Bu esa arab alfavitini qabul qilgan xalqlar yozuvida umumiy qonun sifatida asosiy prinsiplardan biri hisoblangan...».

Darhaqiqat, grafik prinsipning yuzaga kelishida bir xalqning ikkinchi xalq bilan bo'lgan madaniy aloqasi, uning yozuv sistemasiga tayanishi kabi omillarning roli bor: arab grafikasidagi eski o'zbek yozuvida qisqa unilarning yozuvda ifodalanmaganligi (با – baqo: «abadiylik», «mangulik»; صغار – sig'or: «yosh bolalar», «go'daklar» kabi), arabcha leksik o'zlashmalarning yozma shakllarida o'zbek tili fonologik tizimiga xos bo'lmagan fonemalarni ifodalovchi ع (ayn), ث (se), ص (sod), ض (zod), ط (to), ظ (zo) kabi harf-grafemalarning qo'llanganligi (عزم – azm: «qat'iy qaror», «jazm»); ثنا – sano: «maqtov»; صابر – sobir: «sabrli», «bardoshli»; ضابط – zobit: «oqsoqol»; طالع – tole: «baxt», «taqdir»; ظفر – zafar: «g'alaba» kabi) shundan dalolat beradi. Biroq grafik printsipning mohiyatini o'zbek yozuvida asos bo'lgan boshqa til yozuviga xos grafik belgilar va qoidalarining aynan (manba tilning yozuvi va imlosida qanday bo'lsa, shundayligicha) saqlanishi bilan bog'lashning o'zi yetarli emas: bu printsip manba tildagi harf-tovush munosabatlaridan chetga chiqishi, bevosita o'zbek tilining o'zidagi harf-tovush munosabatlarini qamrab olishi ham mumkin. Masalan, kirilicha o'zbek yozuvining grafik tizimidagi o grafemasi ruscha leksik o'zlashmalardagi o'rta-keng lablangan «o» unlisini ifodalaydi: *opera*, *tonna* so'zlarining yozilishi o grafemasining shu xususiyatiga asoslangan, bu xususiyat, aslida, rus tilining grafik tizimidagi harf-tovush munosabatlarining (grafik qoidaning) o'zbek yozuviga aynan (o'zgarishsiz) ko'chirilishiga tayanadi, Faxri Kamolovning «grafik prinsip»da shu holat nazarda tutilgan. Biroq o grafemasining mazmun planida o'zbek tili vokalizmining quyi-keng, kuchsiz lablangan «o» unlisi (*ota*, *bola* so'zlarining birinchi bo'g'inidagi fonemasi) ham kodlashtirilgan. Bu holat rus tilining grafik tizimiga xos emas, chunki rus tilida quyi-keng «o» fonemasi ham, uni yozuvda ifodalaydigan grafema ham yo'q: o grafemasining o'zbekcha quyi-keng «o» fonemasini ifodalashi o'zbek tilining grafik tizimida nazarda tutilgan, shunga ko'ra *ota*, *bola* so'zlaridagi o grafemasining qo'llanishi ham grafik printsipning mahsuli bo'ladi. Faxri Kamolovning etimologik yoki grafik printsipga bergan ta'rifi esa ko'proq tarixiy-an'anaviy prinsip talablariga mosdir. Rus tilshunosi A.N.Gvozdevning uni etimologik yoki tarixiy prinsip deb nomlashida ham shu xususiyat hisobga olingan.²

5. *Tarixiy-an'anaviy prinsip*. Bu printsipga asoslangan imlo qoidalarini so'zlarining yoki so'z shakllarining qadimdan odat bo'lib qolgan formada yoki an'anaga mos shaklda yozilishini hozirgi imlo uchun me'yor tarzida belgilaydi. Chunonchi, *hurriyat* so'zi tarkibida ikkita "r"ning mavjudligi hozirgi o'zbek tili uchun me'yor

² Гвоздев А.Н. Основы русской орфографии. Избранные работы по орфографии и фонетике. К 70-летию со дня рождения. М., Издательство Академии Пед.наук, 1963, с. 70–71.

sanaladi, ammo shu soʻz ishtirokida yasalgan *jumhuriyat* soʻzida esa bir “r” yozi-
ladi, chunki bu soʻzni bir “r” bilan yozish qadimdan odat boʻlib qolgan.

Tarixiy-anʼanaviy prinsip soʻzning yoki soʻz shakllarining haqiqiy tarkibi
(fonema yoki morfemalari) yetarli aniqlanmagan holatlarga nisbatan ham qoʻlla-
nadi. Masalan, *taqozo* soʻzining oxirgi boʻgʻinidagi unli baʼzan “o”, baʼzan “a” ho-
lida (taqozo-taqoza kabi) talaffuz qilinadi, shulardan qaysi biri toʻgʻri ekanligi ho-
zircha aniq emas. Biroq, shu narsa maʼlumki, yozuvda *taqozo* shakli aktivroq qoʻl-
lanib kelgan, bu omil hozirgi oʻzbek yozuvi imlosiga ham asos boʻlgan.

Tarixiy-anʼanaviy prinsipga amal qilish holatlari hozirgi paytda yaratilayot-
gan ayrim badiiy asarlar tilida ham uchraydi: klassik adabiyot tiliga taqlid tar-
zida soʻzlarning eski oʻzbek tiliga xos shakllari ishlatiladi. Masalan:

Gul fasli sanam

Sayr **ila** gulshanda boʻlibdur.

Gʻuncha koʻz ochib

Gul yuzida xanda boʻlibdur.

Gullar ichida

Shohi oʻzim der edi lola,

Magʻrurlikidan

Ul oʻzi sharmanda boʻlibdur (E.V.)

(Eski oʻzbek tiliga xos birliklar – **ila, ul, ”-dur”**.)

6. *Differentsiatsiya prinsipi (simvolik prinsip)*. Bu prinsip asosida tuzilgan
imlo qoidalariga koʻra, shakli bir xil boʻlgan soʻzlar (omonimlar) yozuvda signali-
zatorlar (ishora belgilari), diakritik belgilar vositasida yoki bir harf oʻrnida boshqa
harf ishlatish orqali farqlanadi: *atlás* (mato) – *átlas* (geografik atlas), *yangi* (sifat) –
yangi (ravish), *taná* (gavda) – *ta’na* (minnat), *bandà* (qul) – *bànda* (shayka), *urish*
(urmoq) – *urush* («jang») kabi. Keltirilgan soʻzlarda urgʻu (‘) va tutuq (‘) belgilari
orfografiyaning differentsiatsiya prinsipi talabiga koʻra qoʻllangan; *urish* va *urush*
soʻzlarida esa «i» va «u» harflarining ishlatilishi ham shu prinsipga asoslangan.

7. *Shakliy-anʼanaviy yozuv*. Bu prinsip soʻz boshida yoki oxirida ikki undosh
qatorlashib kelgan leksik birliklarning imlosini qoidalashtirishga asos boʻladi.
Maʼlumki, oʻtmishda turkiy tillarda soʻz boshida ikki undosh qatorlashib kelma-
gan. Shuning uchun boshqa tillardan oʻzlashtirilgan ayrim soʻzlarning boshida ikki
undoshning yonma-yon qoʻllanishi uchrasa, ulardan oldin yoki shu ikki undosh
orasida bir unlini orttirish odati boʻlgan. Bu odat hozirgi jonli soʻzlashuvda ham
uchraydi: *shkaf>ishkop*, *staj>istaj*, *drap>dirap*, *plan>pilon* kabi. Baʼzan soʻz
oxirida ham ikki undosh orasida bir unli orttiriladi yoki undoshlardan biri (soʻng-
gisi) tushirib qoldiriladi: *sabr>sabir*, *nasr>nasir*, *nashr>nashir*, *go’sht>go’sh*,
g’isht>g’ish kabi. Shakliy-anʼanaviy yozuv prinsipiga koʻra, bunday paytlarda
soʻzlar talaffuzi asosida emas, oʻzlarining asl shaklini saqlagan holda yoziladi:
shkaf, *staj*, *drap*, *plan*, *sabr*, *nasr*, *nashr*, *g’isht*, *go’sht* kabi.

Bu prinsipning mohiyati Faxri Kamolov tomonidan «etimologik yoki grafik prin-
sip» deb nomlangan tamoyil mohiyatiga juda yaqin turadi.³

8. *Semantik-uslubiy prinsip*: a) *semantik prinsip* soʻz yoki soʻz shakllarining
imlosini ularning maʼnolariga tayanib belgilaydi. Masalan, *lola*, *po’lat* (turdosh ot-
lar) – *Lola*, *Po’lat* (atoqli otlar), *ishchi* («chi» kasb oti yasovchi) – *ish-chi?*
(«chi» – soʻroq yuklamasi), *senda* («da» – oʻrin-payt kelishigi affiksi) – *sen-da!*
(«da» – kuchaytiruv va taʼkid yuklamasi) kabi;

b) *uslubiy prinsip* asosida tuzilgan imlo qoidalar soʻz yoki grammatik shakl-
larning semantik tarkibidagi uslubiy semalarning nutqdagi faollashuvini yozuvda
ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, *ota*, *ona*, *vatan*, *siz*, *o’zingiz* kabi soʻzlar
yoki grammatik shakllar shu soʻzlar (shakllar) orqali ifodalanagan shaxslarga yoki
tugʻilib-oʻsgan yurtga, diyorga alohida hurmat-eʼtibor bildirilganda bosh harf bilan
yoziladi: *Ota*, *Vatan*, *Ona*, *Siz*, *O’zingiz* kabi. Shuningdek, gap ichida *Tinchlik*,
Ozodlik, *Mehnat*, *Baxt* kabi soʻzlarning baʼzan bosh harf bilan boshlanishi ham
uslubiy printsipt talablaridan kelib chiqadi. Masalan, *Yashasin Ozodlik*, *Tinchlik* ka-
bi.

Ogʻzaki nutqda soʻz maʼnosini kuchaytirish maqsadida soʻz tarkibidagi ay-
rim undoshlarni qavatlantirish (geminatsiya) yoki unilarni choʻzish kabi holatlar
uchraydi. Ular yozuvda ham harflarni qavatlantirish orqali ifodalanadi: maza
va mazza, yashamagur va yashshamagur, rosa va rossa, opa va opa-a kabi. Bunday
holatlar negizida ham uslubiy maqsadlar yotadi.

Bob, abzas, gap boshidagi birinchi soʻzning bosh harf bilan boshlanishi
koʻproq sintaktik prinsipga tayanadi.

Yangi (lotincha) oʻzbek yozuvining imlo qoidalar 1995-yilning 24- avgus-
tida Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori bilan tas-
diqlangan va shu yilning oʻzida “Oʻzbek tilining asosiy imlo qoidalar” nomi bilan
kitobcha shaklida nashr qilingan. U quyidagi 7 boʻlimni oʻz ichiga oladi:

1. Harflar imlosi:

Unlilar imlosi (1 – 7-qoidalar).

Undoshlar imlosi (8 – 32-qoidalar).

2. Asos va qoʻshimchalar imlosi (33 – 37-qoidalar).

3. Qoʻshib yozish (38 – 50-qoidalar).

4. Chiziqcha bilan yozish (51 – 56-qoidalar).

5. Ajratib yozish (57 – 65-qoidalar).

6. Bosh harflar imlosi (66 – 74-qoidalar).

7. Koʻchirish qoidalar (75 – 82-qoidalar).

Orfografik tahlil tartibi

1. Soʻzdagi hamma orfogrammalarni ajratish.

2. Har bir orfogrammaning tipni aniqlash (Bunda orfogrammaning oʻzbek ti-
li imlo qoidasining qaysi boʻlimiga tegishli ekanligi aniqlanadi).

³ Faxri Kamol. Ўзбек орфографияси хакида (Ўқитувчиларга ёрдам). Т., «Ўқувпеддавнашр», 1957, 58–62-
бетлар.

3. Yozuvga asos bo'lgan qoidani keltirish.
4. Qaysi orfografik prinsipga asosan yozilganligini aniqlash.

Orfografik tahlil namunasi

Ko'zoynak – qo'shma so'zlar va so'z birikmalarining yozilish qoidasiga oid. Qoida: «Ikkinchi qismi turdosh ot bo'lgan qo'shma otlar qo'shib yoziladi»: *tomorqa, oybolta, oshqozon*. Ko'zoynak – o'zak-negiz va qo'shimchalar imlosi. Qoida: «q» yoki «k» undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda «q» tovushi g, k tovushi g tarzida aytiladi va yoziladi: qishloq – *qishlog'i*, *eshik* – *eshigi*. Bunda i III shaxs egalik qo'shimchasidir. So'z fonetik prinsipga binoan yozilgan.

Topshiriq. Quyidagi gaplar tarkibidan unli tovushlar tushib qolgan so'zlarni tahlil qiling.

1. Eshikdan kirishim bilan “dada”lab bag'rimga tashlanishi qanday zavqli! (Sh.). 2. Bo'g'ziga pichoq tortilganday xirillayotgan Elchin, dastlab, qay holga tushganini anglamay ham qoldi (T.Malik). 3. Mo'ylovini aytmayisizmi, og'zi qaerdaligini bilib bo'lmaydi (X.To'xtaboyev). 4. Hojimurod qalt-qalt titrar, qo'ynidagi bedanalar pitirlardi (S.Ahm.). 5. U qattiq kerishib o'rman turganida, ko'zi qorong'ilashdi...(A.Q.). 6. Tush payti birpas dam olay desam, shu ham, mana, burnimdan buloq bo'lib chiqyapti-ku! (P.Q.). 7. Ularning qaysi hovlidan panoh topganini hech kim ko'rolmaydi (O.Husanov). 8. O'rinbosarimizning buyrug'ini mening buyrug'im deb biling. (J.Abd.).

2-mashq. Quyidagi gaplar tarkibidan talaffuzda ham, yozuvda ham undosh tovush almashgan so'zlarni tahlil qiling.

1. – Qanday ajoyib qishlog'imiz bor! – dedi (O.Yoqubov). 2. Mezbon chiqqach, Manzura yumshoqqina kursiga omonatgina o'tirdi (T.Malik). 3. Ekkan sabzi-piyozimizni necha bor shudgor qilib ketgan tumshug'ing qurg'urlar (S.Anorboyev). 4. Qani endi men ham o'richchani sharillatib o'qiydigan bo'lsam (S.Ahm.). 5. Qoravoyning o'zi arava minmay, nega siz mindingiz? (S.Ahm.). 6. “Iloyo, umring go'rda chirisin, yetimcha – yetti kulcha... Sen tambalga bergan tomog'im harom bo'lsin, darbadar!” (J.Abd.).

Leksikologik va frazeologik tahlil

Reja:

1. Leksikologik va frazeologik tahlil.
2. Leksikologiya va frazeologiya lug'aviy birliklarining ma'no tuzilishi.
3. Ularning turlari, so'z va iboralarda ma'no ko'chishi.
4. Leksik va frazeologik tahlil tartibi va namunasi.

Leksikologiya va frazeologiya lug'aviy birliklarning ma'no tuzilishi, ma'nolarning rang-barangligi, so'z va ibora ma'nolarining ko'chish xususiyatlari; poliseimiya, sinonimiya, antonimiya, lug'aviy birliklarning ishlatilish doirasi va zamonaviyligiga ko'ra tasnifi, lug'aviy birliklarning nutq uslublariga xoslanganligi kabi masalalar bilan shug'ullanadi.

Tilimizdagi barcha so'zlar va ularning lug'aviy ma'nolari **leksikologiyada** o'rganiladi. So'zlar dastlab ikkiga bo'linadi: bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar.

Bir ma'noli so'zlar – faqat o'z ma'nosiga ega bo'lgan so'zlardir: *chumchuq, ravish, odam, daftar...*

Ko'p ma'noli so'zlar – polisemantik so'zlar deyiladi. Bir so'zning matn mazmunidan kelib chiqib, bir necha ma'no ifodalashidir: *ko'z – inson a'zosi; ko'z – ishning ko'zi; ko'z – uzukning ko'zi; ko'z – derazaning ko'zi...*

Ko'p ma'noli so'zlarda **bosh** va **ko'chma ma'no** bo'ladi.

Bosh ma'no – so'zning matndan tashqarida ifodalaydigan ma'nosidir.

Ko'chma ma'no – so'zning matn tarkibidagi boshqa so'zlar yordamida ang-lashiladigan ma'nosidir.

Ko'p ma'noli so'zlar: *kitob, oltin, kumish, temir, gul, qora, sovuq, egri, ach-chiq, ish, chet, dog', oyoq, quloq, bosh, ko'z, yoqa, tuyuq, o'tkir, tilla, samovar, ingrar.*

So'zlar shakl va ma'no munosabatiga ko'ra bir qancha turlarga bo'linadi:

1. Zid ma'noli so'zlar (antonimlar) – bir-biriga zid bo'lgan narsa, harakat, belgi va miqdorni atab keluvchi so'zlardir: *katta-kichik, semiz-oriq, keldi-ketdi...*

Antonimlikni hosil qiluvchi 3 belgi bor:

- A) shakliy jihatdan har xillik;
- B) ma'noviy jihatdan har xillik;
- V) ma'nodagi o'zaro ziddlik.

Eslatma: Tilimizdagi barcha so'zlarda antonimlik yo'q; fe'llardagi bo'lishlik va bo'lishsizlik antonimlikni hosil qilmaydi: *ishladi – ishlamadi*.

Bir o'zakli so'zlar ham yasama bo'lsa, antonim bo'lishi mumkin: *gulli – gulsiz...*

2. Ma'nodosh so'zlar (sinonimlar) – shakli har xil, ma'nosi bir-biriga ya-qin so'zlardir. Ma'nodosh so'zlar bir ma'no doirasida turli ma'no qirralarini ifodalovchi so'zlardir: *yuz, aft, bashara, chehra, jamol, turq...*

Sinonim so'zlardan tuzilgan qator sinonimik qator deyiladi. Sinonimik qatordagi asosiy so'z **dominanta (bosh so'z)** hisoblanadi. Bosh so'z ko'p ishlatiladi, neytral bo'ladi va qatordagi boshqa sinonimlarni bog'lab turadi: *chiroyli, go'zal, xushro'y, ko'rkam, zebo; avval, oldin, ilgari, qadim; tulki, shayton, ayyor, mug'ombir...*

Bir o'zakdan yasalgan so'zlar ham sinonim bo'lishi mumkin: *gulli-guldor...*

Boshqa tillardan olingan so'zlar ham tilimizdagi so'zlar bilan sinonimlik hosil qilishi mumkin: *amr(arabcha) – farmon(forscha) – buyrug(o'zbekcha); tilshunoslik(o'zbekcha) – lingvistika(ruscha)...*

Shartli sinonimlar, aslida, sinonim bo'lmagan so'zlarni shoirlar ko'chma ma'nosida sinonim sifatida qo'llashadi.

Nega kerak edi shu chiroy, shu o't,

Shu yoniq yulduzni ko'zga yashirmoq? (Hamid Olimjon)

Ko'p ma'noli bir so'z har bir ma'nosi bilan boshqa-boshqa sinonimik qator-larda ishtirok qilishi mumkin:

Bitirmoq, tugatmoq, tamomlamoq;

Bitirmoq, bajarmoq, ado etmoq;

Bitirmoq, quritmoq, soblamoq...

Ko'p ma'noli so'z har bir ma'nosi bilan boshqa-boshqa so'zlarga antonim bo'lishi mumkin: *tez-sekin* (o'z ma'nosida); *tez qo'zg'aldi-og'ir qo'zg'aldi* (ko'chma ma'noda).

Bir sinonimik qator boshqa bir sinonimik qator bilan antonimlik hosil qiladi, ammo bir so'z faqat bir so'z bilan: *chiroyli, go'zal xunuk, badbashara*.

3. Shakldosh so'zlar (omonimlar) – yozilishi bir xil, ma'nolari har xil bo'lgan so'zlardir: *o't(olov) – o't(maysa) – o't(organ) – o't(harakat)*...

Omonim so'zlar bilan ko'p ma'noli so'zlar farqlanadi. Ko'p ma'noli so'z, aslida, bir so'z bo'lib, ma'nolari bir necha bo'ladi va ularning ma'nolari o'rtasida bog'lanish bo'ladi. Omonim so'zlar esa yozilishi bir-biriga o'xshash bo'lib qolgan bir necha so'zlardir. Ularning ma'nolari o'rtasida umuman bog'lanish bo'lmadi:

Barmoq uchi ruchka uchi daraxt uchi (ko'p ma'noli bir so'z)

Ot (ism) ot (fe'l) ot (harakat) (omonim, bir necha so'z)

Shakldosh so'zlar: *yosh, zang, to'p, shim, ot, yoz, chang, adash, alif, asar, aya, bahr, bit, bel, burun, bo'y, gap, dasta, el, yor, karam, og'iz, kech, kul, oz, sir, soz, son, soch, tin, toy, tuman, to'y, to'r, uy, uch, un, yara, qil, tuz, ol, yon, bor, til, tut, tik, qo'y...*

4. Paronimlar – talaffuzi bir-biriga yaqin, ammo ma'nosi har xil so'zlardir (odatda, bir tovush bilan farqlanadi): *yuvundi – yuvindi...*

5. Uyadosh so'zlar – bir turdagi narsa, belgi, harakatni atab keluvchi so'zlardir: *ota, ona, momo, aka, uka, amaki, tog'a, amma, xola, singil, opa...*

Frazeologiyada iboralar va ularning ma'nolari, tasviriy ifodalar o'rganiladi.

Ibora – ma'nosi bir so'zga teng keluvchi ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zlarning ko'chma ma'noda birikishidir. Iboraning yana bir nomi frazeologik birikmadir: oralaridan mushuk o'tdi – urushdi...

Tahlil tartibi

1. Matndagi lug'aviy birliklar leksik va frazeologik birliklarga ajratib ko'rsatiladi.

2. Lug'aviy birliklarning semantik tarkibi aniqlanadi.

a) so'zning leksik ma'nosi va uslubiy bo'yog'i;

b) iboraning frazeologik ma'nosi va uslubiy bo'yog'i.

3. Lug'aviy birliklarning polisemiyasi aniqlanadi.

4. Sinonimlar ko'rsatiladi.

5. Antonimlar ko'rsatiladi.

6. Omonimlar ko'rsatiladi.

7. Lug'aviy birliklarning zamonaviyligi nuqtayi nazaridan tiplari ko'rsatildi:

a) neologizmlar;

b) arxaizmlar;

d) istorizmlar (tarixiy so'zlar);

e) bunday bo'yoqqa ega bo'lmagan so'zlar.

8. Lug'aviy birliklarning o'z qatlamga va o'zlashgan qatlamga aloqadorligi (o'zlashgan bo'lsa qaysi tildan o'tganligi) ko'rsatiladi.

Leksik va frazeologik tahlil namunasi

Murabbiyning ishi orqaga ketishiga men sababchi.

Murabbiy – so'z, lug'aviy ma'nosi tarbiyachi. Biroq murabbiy so'zi uslubiy bo'yog'i jihatdan kitobiy, murabbiy monosemantik so'z. Sinonimii bor: tarbiyachi. Antonimii va omonimii yo'q. Zamonaviy qatlamga xos. O'zlashma qatlamga oid, arab tilidan o'zlashgan.

Ishi orqaga ketmoq – ibora, ma'nosi: ishida muvaffaqiyatsizlikka uchramoq, uslubiy bo'yoqdor: iborada ifodalangan voqelik haqidagi fikrni kuchaytirishdan iborat, ishi orqaga ketmoq monosemantik ibora. Sinonimlari bor: ishi yurishmay qolmoq, ishi chappa tushmoq. Zamonaviy qatlamga mansub, unda arxaizm yoki neologizmga xos xususiyat sezilmaydi.

Men – so'z, kishilik olmoshi, birinchi shaxs so'zlovchini ko'rsatadi. Uslubiy bo'yog'i: neytral, monosemantik so'z, sinonim va omonimi yo'q. Zamonaviylik bo'yog'i: neytral, o'z qatlamga oid so'z.

Sababchi – so'z, leksik ma'nosi biror narsa, hodisa-voqeaning yuz berishiga vosita bo'lish. Uslubiy bo'yog'i: neytral. Monosemantik so'z. Sinonimii bor: vositachi. Antonimii, omonimii yo'q. Zamonaviy qatlamga oid. So'zning o'zagi arab tilidan o'zlashgan.

Topshiriq. Matndagi so'zlarni leksik tahlil qiling.

1. Hali ko'p ko'rsan, mushtlashishlar ham bo'ladi. Ke, qo'y, ketdik (S.Ahm.). 2. Keyin chorbog'dan qo'y sudrab chiqib, kampirdan fotiha so'radi (S.Ahm.). 3. Bir yarim oy bo'ldi. 5. Ayni yig'im-terim vaqtida sayling nimasi? (G'.G'.). 6. Junlari yulini ola mushukning tirnoqlarida qoldi. (S.Ahm.) 7. Kakliklar pastliklardan cho'qqi tomon ko'cha boshladilar (S.Ahm.). 8. U nimagaki erishgan bo'lsa, bariga shularning orqasidan erishgan (S.Anorboyev). 9. Ishlab topgan har bir tiyinig qanchalab peshana teri tomadi (S.Ahm.). 10. Bag'riga iliqqina tekkan bola tani uni seskantirdi. (S.Ahm.)

Morfemik tahlil

Reja:

1. So'zni morfemalarga ajratish.

2. Morfemalarning turlari: o'zak morfema va affiks morfemalar.

3. Eng kichik ma'noli qismlarga ajratish, bir o'zakli so'zlarni aniqlash.

Bu xil tahlilning maqsadi so'zni hozirgi o'zbek adabiy tili nuqtai nazaridan eng kichik ma'noli qismlarga – morfemalarga ajratish, bir o'zakli so'zlarni aniqlash, bo'g'inga to'g'ri ajratish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratdir.

Morfemika – asos (o‘zak) va qo‘shimchalarni o‘rganuvchi bo‘limdir. O‘zak va qo‘shimchalar so‘zning ma‘noli qismlari deyiladi. Har qanday so‘z tarkibi asos va qo‘shimchalardan iborat bo‘ladi.

Asos (o‘zak) – so‘zning asosiy ma‘nosini ifodalab, mustaqil qo‘llana oladigan qismidir.

O‘zak – so‘zda albatta ishtirok etadigan, qayta bo‘linmaydigan, lug‘aviy ma‘no ifodalaydigan hamda so‘zning atash, nomlash ma‘nosini ifodalab kelgan asosiy qismi. O‘quvchilarga – o‘zagi – o‘qi.

O‘zakka qo‘shilib keladigan qism esa qo‘shimchalardir.

Qo‘shimcha – mustaqil qo‘llana olmaydigan, asosga qo‘shilib, unga yangi yoki qo‘shimcha ma‘no yuklaydigan yoki so‘zlarni bog‘lashga xizmat qiladigan qismidir.

Bolalarga – asos: *bola*; qo‘shimcha: *-lar, -ga*.

So‘z tarkibida qo‘shimchalar vazifasiga ko‘ra dastlab ikkiga bo‘linadi:

1. **So‘z yasovchi qo‘shimchalar** – asosga qo‘shilib, yangi ma‘no hosil qiluvchi qo‘shimchalardir. So‘z yasovchi qo‘shimchalar savolni o‘zgartiradi (90%): *gul* (nima?) + *la* – *gulla* (nima qil), *paxta* (nima) + *kor* – *paxtakor* (kim), *quvon* (nima qil) + *ch* – *quvonch* (nima).

Eslatma: *-lik, -don, no-* qo‘shimchalari hamisha so‘z yasaydi, lekin ba‘zan savolni o‘zgartirmasligi ham mumkin: *kul* (nima?) + *don* – *kuldond* (nima?)...

So‘z yasovchi qo‘shimchalar, odatda, asosdan keyin qo‘shiladi, ba‘zan fors-tojik tilidan o‘zlashgan so‘z yasovchi qo‘shimchalar esa asosdan oldin ham qo‘shilishi mumkin: *ish+chi, ser+suv*...

No-, ser-, ba-, be-, bo-, ham- fors-tojik tilidan o‘zlashgan so‘z yasovchi old qo‘shimchalardir.

2. **Shakl yasovchi qo‘shimchalar** – bular o‘z navbatida ikkiga bo‘linadi:

a) **lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimchalar** – asosga qo‘shilib, uning lug‘aviy ma‘nosiga qo‘shimcha ma‘no yuklaydigan qo‘shimchalardir. Lug‘aviy shakl yasovchilar yangi so‘z hosil qilmaydi, ma‘noni biror o‘zgartiradi, ko‘plik, daraja, hurmat kabi ma‘nolarni ifodalaydi. Lug‘aviy shakl qo‘shimchalari o‘zakka berilgan savolni o‘zgartirmaydi: *kitob* (nima?) + *cha* – *kitobcha* (nima?), *bola* (kim?) + *lar* – *bolalar* (kim?), *ko‘k* (qanday) + *ish* – *ko‘kish* (qanday?), *kiy* (nima qil?) + *in* – *kiyin* (nima qil?)

b) **sintaktik shakl yasovchilar** (aloqa munosabat shakllari, so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalar) – so‘zning o‘zgartirib turadigan qismi bo‘lib, o‘zi qo‘shilayotgan so‘zni boshqasiga bog‘lashga xizmat qiluvchi qo‘shimchalardir. Sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar asosning lug‘aviy ma‘nosiga umuman ta‘sir qilmaydi.

Sintaktik shakl yasovchilarga egalik, kelishik va shaxs-son qo‘shimchalari kiradi.

Morfemik tahlil tartibi

1. So‘zning qaysi turkumga tegishligi aniqlanadi.

2. Nutqda qo‘llanganda qo‘shimcha olish yoki olmasligi, o‘zgarganda qanday qo‘shimchalarni qabul qilish aniqlanadi.

3. O‘zak va affiksalar morfemalar aniqlanadi. Affiks anglatgan ma‘no belgilanadi.

4. Shu so‘zga o‘zakdosh so‘zlar topiladi.

5. Shu yasovchi affiks bilan yasalgan boshqa so‘zlar topiladi, ma‘nolari izohlanadi.

Morfemik tahlil namunasi

Terimchi

1. Ot turkumiga tegishli

2. Ot turkumiga oid hamma kategoriyalarning affikslarini qabul qila oladi, ya‘ni kelishik, son va egalik qo‘shimchalari bilan o‘zgaradi.

3. Kategorial va nokategorial shakl yasovchi affikslari yo‘q, *ter-im-chi*. Ter-o‘zak morfema, -im – jarayon nomi yasovchi qo‘shimcha, -chi – shaxs oti yasovchi qushimcha.

4. ter – o‘zak morfema, o‘zakdoshlari: *terdi, terim, terdirdi*.

5. -im, -chi yasovchi affikslari yordamida boshqa so‘zlar ham yasaladi: *bil-im, bos-im, kiy-im; ish-chi, sport-chi*.

Topshiriq. Berilgan gaplardagi so‘zlarni morfemik tahlil qiling.

1. Kampir uning qishloqdan zakot undirgali ketganini aytib, uning otini xashakka qo‘yishni buyurdi (O.). 2. ...bu do‘stlik otalarini ham munosabatdor qilgan edi (A.Q.). 3. Ali Qushchi kaftini qoshlari ustiga tutib, navkarlarni yaxshiroq ko‘rishga urindi, lekin navkarlar mash‘allarini boshlari uzra baland ushlab turishar, sersoqol yuzlari chala-chulpa ko‘rinardi. 4. Ayvondagi o‘choq oldida o‘tirgan ayol o‘rnidan turdi-da, hovliga yuz o‘girdi (P.T.).

SO‘Z YASALISH TAHLILI

So‘z yasalishi tilshunoslikning mustaqil bo‘limlaridan biri bo‘lib, yangi so‘z hosil qilish, uning qonun-qoidalari, usullari kabilar bilan shug‘ullanadi. So‘z yasalishi tahlilida berilgan so‘z qanday yasalgan, so‘z yasovchi morfemalar va boshqa vositalar qanday tartibda birikkan ekanligi aniqlanadi. So‘z yasalishi tahlilida so‘zasos va yasovchilarga bo‘lib qaraladi.

So‘z yasalishi tahlili tartibi

1. So‘z yasalishi usuli.

2. Yasovchi asos va uning harakteri.

3. Yasama so‘z va so‘z yasovchi affikslar.

So‘z yasalishi tahlili namunasi

Bemazagarchilik: yasalish usuli affiksatsiya, bemaza asosidan – garchilik affiksi yordamida yasalgan ot: -garchilik – murakkab affiks. Yasash asosi *bemaza* so‘zi ham yasama bo‘lib, *maza* otiga yasovchi *be-* affiksini qo‘shilishidan

hosil bo'lgan. *Olib bormoq*: yasallish usuli kompozitsiya. Yasalma – fe'l+fe'l ko'rinishida yasalgan qo'shma fe'l. Yasalmaning ma'nosi har ikki qismning ma'nolarining yig'indisidan kelib chiqadi.

Topshiriq. Yasama so'zlarni aniqlab, tahlil qiling. 1. Uning Asadbek bilan yaqinligi, garchi do'stlik libosida ko'rinsa-da, aslida odam bolasiga xos samimiylikdan yiroq, faqat bir maqsad yo'lidagi majburiy birlashuv edi (T.Malik). 2. Shu choq Bektemir so'l tomonida, pastlikda, o'nlab jangchilarimizning oldinga qarab yugurganini ko'rdi (O.). 3. Ko'pdan beri kutgan, ammo shu lahzada ro'yobga chiqishidan bexabar quvonchdan Ummatali shoshib qoldi (Sh.). 4. Shu asnoda yumaloq, xushchaqchaq, mirishkor, vazifashunos dehqon katta tarvuzni qorniga qo'yib kirib keldi (O.).

ETIMOLOGIK TAHLIL

Etimologik tahlil orqali so'zning dastlabki ma'nosi, uning tuzilishi, yasallish usuli va vositalari aniqlanadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi ba'zi ko'p bo'g'inli so'zlarning yasama bo'lganligini osonlikcha aniqlash mumkin: o'zak o'z lug'aviy ma'nosini, affiks esa so'z yasallishi yoki grammatik ma'nosini saqlagan bo'ladi. Boshqa bir guruh so'zlar borki, ular ko'p bo'g'inli bo'lishlariga qaramasdan, hozirgi til nuqtai nazaridan tarkibiy qismlarga ajralmaydi. Bunday hollarda etimologik tahlil orqali, ba'zan juda qiyinchilik bilan ularning tarkibi aniqlanadi. Tilda tarkibini umuman aniqlab bo'lmaydigan so'zlar ham bor.

Etimologik tahlilda ham so'z morfemalarga ajratiladi, lekin uni morfemik tahlil bilan bir deb bo'lmaydi, chunki bu ikki xil tahlil ma'lum belgi-xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farq qiladi.

Etimologik tahlil til sohasida keng bilimni talab qiladi; u til hodisalariga e'tibor bilan qarab borishni taqozo etadi.

Etimologik tahlil tartibi

1. So'zning holati (hozirgi zamon o'zbek adabiy tili nuqtayi nazaridan va tarixan morfemalarga ajralish-ajralmasligi).
2. Morfemalarning ma'nolari: o'zakning etimologik va hozirgi ma'nosi.
3. So'z tarixida yuz bergan fonetik o'zgarishlar (torayishi, tovush ortishi, assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza va h.k.).
4. O'z yoki o'zlashma qatlamga mansubligi.

Etimologik tahlil namunasi

To'pponcha – hozirgi o'zbek adabiy tilida morfemalarga ajralmaydi. U porox bilan ishlovchi otish qurolining bir turi, -chi modal shakl yasovchi affiks ekanligi seziladi. Biroq so'zning qolgan qismi yolg'iz qo'llanmaydi. Etimologik nuqtai nazardan qaralganda, bu so'z ikki morfemaga ajraladi: *to'p-pon-cha*.

To'ppon< to'ppang< to'fang – miltiq. Tufang so'zi oxiridagi ng tovushi ikki tovushga ajralgan va biri tushgan: to'fang>to'fag>to'fank> to'fank-cha>to'fancha

>to'pponcha: Tojikcha to'fang – miltiq, to'fangcha – kichik miltiq, to'pponcha – miltiqning o'ziga xos bir turi. So'z o'zlashma qatlamga kiradi.

Topshiriq. Quyidagi so'zlarni etimologik tahlil qiling. *Bugun, qishloq, yaylov, yomg'ir, o'rgan, yupat, yaproq, tugma.*

Morfologik tahlil

Reja:

1. So'zlarni turkumlarga ajratishdagi tamoyillar.
2. Har bir so'z turkumining o'ziga xos belgilari.
3. Ot turkumining kelishik, egalik, grammatik son, fe'l esa mayl, nisbat, zamon, shaxs-son qo'shimchasini qabul qilishi.

Grammatika 2 qismdan iborat: morfologiya va sintaksis.

Morfologiya – so'zning grammatik shaklini grammatik ma'nosini, tuzilishini va grammatik o'zgarishini o'rganadi. Morfologiyada so'z turkumlari va ularga xos grammatik kategoriyalar o'rganiladi.

So'z dastlab borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilarni bildirish yoki bildirmasligiga qarab, mustaqil so'zlar va mustaqil bo'lmagan so'zlarga bo'linadi.

So'zlarning so'rog'i va qanday umumlashgan ma'no ifodalashiga ko'ra guruhlariga bo'linishi *so'z turkumlari* deyiladi. So'zlarni turkumlarga ajratishda so'zning ma'nosi, ba'zi morfologik xususiyatlari va sintaktik vazifasi hisobga olinadi. So'z turkumlari ma'no va vazifasiga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Mustaqil so'zlar (ot, sifat, son, olmosh, ravish, fe'l).
2. Yordamchi so'zlar (ko'makchi, bog'lovchi, yuklama).
3. Undov so'zlar.
4. Taqlid so'zlar.
5. Modal so'zlar.

Ma'lum bir so'roqqa javob bo'lib, gap bo'lgi vazifasida keladigan so'zlar – *mustaqil so'zlardir*.

So'roq qabul qilmaydigan so'zlar esa *yordamchi so'zlardir*.

Morfologik tahlil deyilganda so'zni turkumlarga ajratish, har bir turkumga xos grammatik kategoriyalarni aniqlash ko'zda tutiladi. So'z turkumlarini tahlil qilish tartibini anglash juda muhimdir. Har bir so'z turkumiga aloqador belgilarni sanash tartibi tasodifiy bo'lmazligi kerak. Har bir turkumning xilma-xil belgilari ichida, ularning butun so'zga, uning har qanday shakliga ham taalluqli bo'lgan doimiy belgilari hammadan avval ajratilishi zarur. Masalan: ot turkumiga xos atoqli yoki turdosh, muayyan yoki mavhum bo'lishi, kim? nima? so'rog'ini olish faqat otgagina tegishli bo'lib, bular uning doimiy belgisi hisoblanadi va ot turkumining umumiy tavsifini tashkil etadi.

Morfologik tahlilda dastlab so'zning boshlang'ich holati aniqlanadi va umumiy xarakteristika beriladi: uning doimiy belgilari sanaladi. So'ng so'z shaklining belgilari tahlil qilinadi Oxirida, agar so'z gap ichida kelgan bo'lsa, uning sintaktik aloqasi va vazifasi tahlil etiladi. Qaysi so'z bilan bog'langanligi, gapda qanday bo'lak bo'lib kelganligi ko'rsatiladi. Hamma mustaqil so'z turkumlarini tahlil qi-

lishning umumiy tartibi shunday bo'ladi. Yordamchi so'z turkumlarini tahlil qilish boshqacharoq planda olib boriladi. Tahlilda ularning so'zga qo'shgan modal ma'nolari, gap qurilish uchun ko'rsatgan yordami nazarda tutiladi.

Ot so'z turkumi

Shaxs, narsa ma'nolarini, joy nomlarini bildirib, kim? nima? qayer? so'rog'iga javob beradigan so'zlar **ot** deyiladi: *Anvar, daftar, O'zbekiston...*

Shaxs otlariga kim? narsa-buyumga nima? o'rin-joyga qayer? so'rog'i beriladi.

Otlar tuzilishiga ko'ra esa *sodda otlar, qo'shma otlar, juft otlar va takroriy otlarga* bo'linadi.

Atoqli ot – biror shaxs, narsa yoki joyga atab qo'yilgan otlardir.

Ayrim atoqli otlar turdosh otlardan o'sib chiqqan: *Boltavoy, Teshavoy...*

Ayrim atoqli otlar boshqa so'z turkumlari asosida paydo bo'ladi: O'tkir, Jasur, Azamat, Dilorom (sifat); Oltivoy, Oltmishvoy, Etmishvoy (son); To'xtasin, Ergash (fe'l).

Atoqli otlar turdosh otlarga ham ko'chadi: amper, michurinchilar, rentgen,...

Turdosh otlar – bir turdagi shaxs, narsa, o'rin – joy, faoliyat, jarayon nomlarini bildiruvchi otlardir. Turdosh otlar umumiylikni bildirib, kichik harf bilan yoziladi: Turdosh otlar, dastlab, ikkiga bo'linadi:

1. **Aniq otlar** – sezgi a'zolarimiz orqali bilishimiz mumkin bo'lgan narsalarni bildiruvchi otlardir: *qalam, tosh...*

2. **Mavhum otlar** – sezgi a'zolarimiz orqali bilishimiz mumkin bo'lmagan, faqat tafakkur va tasavvurimiz orqali idrok qilinadigan otlardir.

Aniq otlar birlik va ko'plikda qo'llana oladi; mavhum otlar ko'plikda qo'llana olmaydi.

Mavhum otlar -lar qo'shimchasi bilan qo'llanganda ko'plik ma'nosini emas, ma'noni kuchaytirish, ta'kidlash ma'nolarini ifodalaydi (*ya'ni uslubiy vazifa bajaradi*): *uyqularim kelyapti.*

Turdosh otlar quyidagi 4 ma'no guruhiga bo'linadi:

1. **Shaxs otlari** – kim? so'rog'iga javob bo'luvchi otlardir: *chol, ishchi, qiz...*

2. **Narsa otlari** – nima? so'rog'iga javob bo'lib, jonli va jonsiz narsalarning nomlarini bildiruvchi otlardir: *arslon, sho'rva...*

3. **O'rin-jon otlari** – qayer? so'rog'iga javob bo'luvchi otlardir: *shahar guzar...*

4. **Faoliyat-jarayon otlari** – shaxs va narsalarning faoliyatni nomlovchi otlardir: *chorvachilik, tanlov.*

Otning eng asosiy sintaktik vazifasi: ega – *Anvar keldi.*

Ammo otlar gapda kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol va undalma bo'lib kela oladi:

Mening do'stim – Anvar. Ko'chada Anvarni ko'rdim. Anvarning ruchkasi yo'q. Men Qo'qondan keldim. Anvar, eshikni yop!

Tahlil tartibi

1. So'rog'i, ma'nosiga ko'ra turi (atoqli, turdosh, ma'no turi, aniq, mavhum, yakka, jamlovchi ot ekanligi).

2. Kelishigi. Kelishikning ma'nosi.

3. Grammatik son. Ko'plik qaysi usul bilan hosil qilingan?

4. Egalik olgan-olmaganligi.

5. Tuzilishiga ko'ra turi

6. Qaysi so'z bilan bog'langanligi.

7. Gapdagi vazifasi.

Ot turkumi tahlil namunasi

Uyda ko'klam chechagining hidi anqib ketdi.

Uyda – ot, qayerda? so'rog'iga javob bo'ladi, turdosh ot, o'rin-joy oti, aniq ot, yakka ot, o'rin-payt kelishigida, o'rin ma'nosini bildirgan, birlik, egalik qo'shimchasi olmagan, sodda, tub, anqib ketdi so'ziga bog'langan, gapda o'rin holi vazifasida kelgan.

Ko'klam – ot, nima? so'rog'iga javob bo'ladi, turdosh ot, aniq ot, yakka ot, belgisiz qaratqich kelishigida, birlik sonda, egalik qo'shimchasi olmagan, sodda, tub, chechagi so'ziga bog'langan, gapdagi vazifasi qaratqich aniqlovchi.

Chechagining – nimaning? so'rog'iga javob bo'ladi, ot, turdosh ot, aniq ot, yakka ot, qaratqich kelishigida, qarashlilik ma'nosini bildiriyapti, birlik sonda, uchinchi shaxs, sodda, tub, hidi so'ziga bog'langan, gapdagi vazifasi qaratqich aniqlovchi.

Hidi – ot, nimasi? so'rog'iga javob bo'ladi, turdosh ot, yakka ot, bosh kelishikda, birlik sonda, uchinchi shaxs, sodda, tub, anqib turibdi so'ziga bog'langan, gapdagi vazifasi – ega.

Topshiriq. Berilgan matndagi otlarni tahlil qiling.

1. Uning qahqahasi bir lahzada arazga aylanar, qanday bo'lmasin, bir bahona topib, kelinoyilari va hatto akasi bilan ham tez-tez aytishib olar edi (O.). 2. O'shanday tepki, hali es-hushini o'nglab ololmagan Hamroqulning ham ko'kragiga tushdi (A.Q.). 3. Oqshom lampalarning xira nurida ishchilar to'shaklariga cho'zilib, dam ola boshladilar (O.).

Sifat turkumi

Otga bog'lanib uning belgisini bildirgan va qanday? qanaqa? qaysi? so'roqlariga javob bo'luvchi so'zlar **sifat** deyiladi: *chiroyli, baland, xayoliy...*

Asliy sifat – belgini to'g'ridan to'g'ri ifodalaydigan va uni darajalab ko'rsata oladigan sifatlardir: *go'zal, shirin, oq...* (asliy sifatlarga -roq qo'shimchasini qo'shish mumkin).

Nisbiy sifat – belgini to'g'ridan to'g'ri emas, balki boshqa bir tushunchaga nisbatan ifodalaydigan va daraja ko'rsata olmaydigan sifatlardir: *derazali, devoriy* (nisbiy sifatlarga -roq qo'shimchasini qo'shib bo'lmaydi).

Belgining ortiq yoki kamlik jihatidan farqlanishi **sifat darajalari** deyiladi. Sifatlarining 4 xil darajasi bor:

1. Oddiy daraja. 2. Qiyosiy daraja. 3. Ortirma daraja. 4. Ozaytirma daraja

Oddiy daraja – me'yoriy belgini bildiruvchi sifatlaridir: *qizil, qo'pol, mazali...*

Orttirma daraja – me'yordan ortiq belgi. Orttirma daraja *eng, g'oyat, juda, nihoyatda, bag'oyatda* so'zlari bilan yoki fonetik usulda hosil qilinadi: *juda semiz, sap-sariq...*

Sifatlarining orttirma darajasi 3 xil usulda hosil qilinadi:

a) fonetik usul – bunda sifatning birinchi bo'g'ini olinib, unga “p” yoki “m” tovushlaridan mosi qo'shiladi: *qop-qora...*;

b) leksik usul. Bunda sifatlar oldidan “juda”, “eng”, “nihoyatda”, “bag'oyat”, “g'oyat” kabi so'zlar orttiriladi: *juda qora...*;

d) analitik usul –bunda juft yoki takroriy sifatlar orasida chiqish kelishigi keltiriladi) *kattadan-katta...*

Qiyosiy daraja – belgining me'yordan biroz kamligini bildiradi va *-roq* qo'shimchasi orqali hosil qilinadi (asliy sifatlardagina bo'ladi): *mazaliroq...*

Ozaytirma daraja – belgining me'yordan kamligini bildiradi va 3 xil usulda hosil qilinadi:

a) leksik usul. Bunda sifatlar oldidan *sal, biroz, picha, xiyla, nim, xiyol* so'zlarini keltirish bilan hosil qilinadi: *sal ko'k...*;

b) morfologik usul. Bunda sifatarga *-ish, -mtir, -imtir* qo'shimchalari qo'shiladi: *ko'kish...*;

d) leksik-morfologik usul – *sal ko'kish*.

Sifatning 6 xil ma'no guruhi bor:

1. Xususiyat sifatleri: *odobli...*

2. Rang-tus sifatleri: *oq...*

3. Maza-ta'm sifatleri: *shirin...*

4. Hajm-o'lchov sifatleri: *keng...*

5. Hid sifatleri: *badbo'y...*

6. Makon-zamon belgisini bildiruvchi sifatler: *qishki...*

Tahlil tartibi

1. So'rog'i, ma'nosiga ko'ra turi (asliy yoki nisbiy).

2. Predmetning qanday belgisini bildiradi?

3. Darajasi. Daraja ma'nosi qaysi vosita orqali yuzaga chiqqan?

4. Otlashganligi.

5. Tuzilishiga ko'ra turi.

6. Bog'langan so'zi.

7. Gapdagi vazifasi.

Sifat turkumi tahlil namunasi

Daraxtlarning barglari sarg'ish tusda tovlanadi.

Sarg'ish-sifat, qanday? so'rog'iga javob bo'ladi, asliy sifat predmetning rangini bildiradi, ozaytirma sifat, daraja ma'nosi – ish affiksi orqali ifodalangan, sodda, tub, tusda so'ziga bog'langan, gapdagi vazifasi –sifatlovchi-aniqllovchi.

Hammasi yosh, quvnoq edi.

Yosh-sifat, qanday? so'rog'iga javob bo'ladi, asliy sifat, shaxsning xususiyatini bildiradi, oddiy daraja, otlashmagan, sodda, tub, gapdagi vazifasi kesim.

Quvnoq – sifat, qanday? so'rog'iga javob bo'ladi, nisbiy sifat, shaxsning xususiyatini bildiradi, oddiy daraja, otlashmagan, sodda, yasama. *Quvna* fe'lga -q sifat yasovchi affiks qo'shilgan, gapdagi vazifasi – kesim.

Topshiriq. Berilgan matndagi sifatlarini tahlil qiling.

1. Maorif mudiri qattiqroq bir gap aytay desa, yoshi katta odam, uning ustiga, o'ziga bir paytlar dars bergan, har qalay o'qituvchisi (S.Ahm.). 2. Bu uy – “xizmatkorxona”, boyning tashqari hovlisining quyi tomonida, baland, ko'rkam uylaridan chetda bir burchakka tiqilgan, shuning uchun ko'zga chalinmas edi (O.). 3. – ...Ayta qoling, balki sevinarman, kim biladi... –shiringina so'zladi Gulnor (O.). 4. Qadimgi boadab qizlar qayoqda deysiz (O.).

Son turkumi

Narsalarning son-sanog'ini va tartibini bildirib, qancha? necha? nechanchi? so'roqlariga javob bo'luvchi so'zlar **son** deyiladi: *besht, uchinchi...*

Sonlar ham xuddi sifatlardek otga bog'lansa, *aniqllovchi*, fe'lga bog'lansa, *hol*, gap oxirida kelsa, *kesim* bo'ladi:

Sonlar miqdor yoki tartibni bildirgani uchun, dastlab, ikkiga bo'linadi: *miqdor sonlar* va *tartib sonlar*. Miqdor sonlar qancha? necha? so'rog'iga, tartib sonlar esa *nechanchi?* so'rog'iga javob bo'ladi: *beshta* (qancha?), *uchinchi* (nechanchi?)

Miqdor sonlarning o'zi 6 ga bo'linadi:

1. **Sanoq son** – son-sanoqni bildiruvchi sonlar: *besht, uch...*

2. **Dona son** – miqdorni donalab ifodalaydigan sonlardir. Dona sonlar sanoq songa *-ta* qo'shimchasini yoki *dona, nafar, tup, bosh* kabi so'zlarni qo'shish bilan hosil qilinadi: *beshta, uch dona, ikki bosh, uch litr, ikki nafar, besh gramm*.

3. **Chama son** – miqdorni taxminlab ko'rsatuvchi sonlardir. Chama sonlar sanoq songa *-tacha, -lab, -larcha, -lar* qo'shimchalarini qo'shish bilan yoki *sonlarni juftlash* bilan hosil qilinadi: *o'ntacha, yuzlab, yuzlarcha, beshlar, besh-olti*.

4. **Jamlovchi sonlar** – miqdorni yig'ib ko'rsatuvchi sonlardir. Jamlovchi sonlar sanoq sonlarga *-ala, -ovi, -ovlon* qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil qilinadi: *uchovi, ikkala, oltovlon...*

5. **Taqsim son** – miqdorni teng taqsimlab ko'rsatuvchi sonlardir. Taqsim sonlar sanoq sonlarga *-tadan* qo'shimchasini qo'shish bilan yoki *dona* sonlarni takrorlash bilan yoki hisob so'zga *-dan* qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi: *ikkidan, uch kosadan, ikkita-ikkita*.

Taqsim son otlashmaydi.

6. Kasr son – butun miqdorning qismini ifodalovchi sonlardir: *uchdan ikki, yarim, chorak, nimchorak, yorti...*

Numerativlar – hisob soʻzlari boʻlib, sonlar bilan birga qoʻllanuvchi otlardir. **Hisob soʻzlari** – sonoq son bilan sanaladigan narsalarni ifodalovchi soʻz oʻrtasida qoʻllanib, shu narsaning oʻlchovini bildiradigan soʻzlardir:

Tahlil tartibi

1. Soʻrogʻi, maʼnosiga koʻra turi.
2. Butun son, kacir son, aralash son.
3. Numerativ soʻz bilan kelgan-kelmaganligi.
4. Otlashganligi.
5. Tuzilishiga koʻra turi.
6. Gapdagi vazifasi.

Son turkumi tahlili namunasi

Olimning bizgacha saqlangan oltita asarining barchasi islom huquqshunosligi – fiqh masalalariga bagʻishlangan.

Oltita-son, qancha? soʻrogʻiga javob boʻladi, miqdor son, dona son, -ta qoʻshimchasi bilan shakllangan, butun son, numerativ soʻz bilan kelmagan, otlashmagan, sodda, gapdagi vazifasi sifatlovchi-aniqllovchi.

Topshiriq. Berilgan matndagi sonlarni tahlil qiling.

1. Uch oʻgʻilni katta qilguncha ne-ne azoblarni tortmagan! (P.Q.). 2. Koʻpga kelgan toʻy ekan, qandoq qilay, qirgʻ yil qirgʻin boʻlsa, ajali etgan oʻladi, ishqilib yolgʻizim sogʻ-omon kelsin! (S.Ahmad). 3. Unsin shu tarzda olti kun qamalib yotdi (O.). 4. Men bu erda uch-toʻrt kun turadigan boʻlib qoldim (A.Q.). 5. Qoʻshariq mahallasi guzardan ancha nari, koʻcha ikkita katta-katta ariq oʻtadigan daraxtzorga borib taqalgan (A.Q.).

Feʼl turkumi

Nima qilmoq? nima boʻlmoq? soʻroqlariga javob boʻlib, shaxs yoki narsalarning harakat va holatini bildiradigan soʻzlar **feʼl** deyiladi: *yurdim, oʻyladim.*

Feʼllar nimani atab kelishiga koʻra harakat feʼllari va holat feʼllariga boʻlinadi

Jismoniy faoliyat natijasida roʻy bergan harakatni bildiruvchi feʼllar **harakat feʼllari** deyiladi: *sakradim, yiqildim, sindirdim...*

Shaxslarning ichki kechinmalari va narsalarning bir holatdan ikkinchi holatga oʻtish jarayonini ifodalovchi feʼllar **holat feʼllari** deyiladi: *yigʻladi, sargʻaydi, qizardi...*

Oʻtimli feʼl – tushum kelishigidagi soʻzlar bilan bogʻlana oladigan feʼllardir: *oʻqidi, yirtidi (nimani)...*

Oʻtimsiz feʼl – tushum kelishigidagi soʻz bilan bogʻlanmaydigan feʼllardir: *uxladi, yigʻladi (nimani deb savol berib boʻlmaydi)...*

Boʻlishli feʼl – bajarilgan, bajarilayotgan va bajariladigan ish-harakatni bildiruvchi feʼllar. **Maxsus qoʻshimchasi yoʻq:** *keldi, boryapti, olmoqchi...*

Boʻlishsiz feʼl – bajarilmagan, bajarilmayotgan va bajarilmaydigan ish-harakatni bildiruvchi feʼllar. Qoʻshimchasi: **-ma:** *kelmadi...* Boʻlishsizlik maʼnosi **emas, yoʻq, na** birliklari yordamida ham ifodalanadi: *kelgan emas, kelgani yoʻq; na oʻqiydi, na yozadi...*

Eslatma: ikki boʻlishsizlik koʻrsatkichi boʻlishlilik maʼnosini bildiradi.

Feʼl nisbatlari – ish-harakat va uning bajaruvchisi orasidagi munosabatdir. Nisbat shakllari feʼlning asos qismidan keyin qoʻshiladi va **lugʻaviy shakl** qoʻshimchalari hisoblanadi.

Bajaruvchining harakat va holat jarayonida qay darajada ishtirok etishini bildiruvchi feʼl shakllari **nisbat** shakllaridir.

Feʼllarda beshta nisbat shakli bor

Tahlil tartibi

1. Turi (harakat yoki holat feʼli ekanligi).
2. Oʻtimli yoki oʻtimsizligi.
3. Nisbati.
4. Boʻlishli-boʻlishsizligi.
5. Feʼlning vazifadosh shakli.
6. Shaxs-soni.
7. Mayli.
8. Zamoni.
9. Tuzilishiga koʻra turi.
10. Gapdagi vazifasi.

Feʼl turkumi tahlili namunasi

Beruniy bolani tarbiyalashni besh tarmoqqa boʻladi.

Tarbiyalashni – feʼl, harakat feʼli, oʻtimli, aniq nisbat, boʻlishli, harakat nomi, tushum kelishigi shaklida kelgan, 3 shaxs birlik, harakat nomi boʻlgani uchun zamon koʻrsatmaydi, sodda, yasama, tarbiya otidan -la yasovchi affiksi yordamida feʼl yasalgan, gapdagi vazifasi – vositasiz toʻldiruvchi.

Boʻladi – feʼl, nima qiladi? soʻrogʻiga javob boʻladi, mustaqil feʼl, oʻtimli, aniq nisbat, boʻlishli, sof feʼl. 3 shaxs birlik, xabar mayli, oʻtgan zamon, yaqin oʻtgan zamon, sodda, tub, gapdagi vazifasi kesim.

Topshiriq. Berilgan matndagi feʼllarni tahlil qiling.

1. Shoshma, sening orqangda qancha moʻmin namoz oʻqiydi, xudoning maxluqiga ozor bergani nechuk hadding sigʻadi (A.Q.). 2. Boʻta idoraga kirib, stulga oʻtirdi, nima qilishini bilmay, stolni chertib xayolga toldi (S.Ahm.). 3. Kampir bemorning toʻzigan sochlarini tuzatdi, u yoq – bu yogʻini siladi, soʻngra oʻtirib yigʻladi (A.Q.). 4. Sizni koʻrib sevinganimdan yuragim qoq yorilayozdi, sizning vajohatingiz – bu!

Ravish turkumi

Ravish – harakat holatning bajarilish tarzi, payti, o'zni va daraja miqdori kabi belgilarini bildiruvchi so'zlardir: *sekin, ertalab, pastda, ko'p...*
Ravishlar tub va yasama ravishlarga bo'linadi:

Tub ravish – tarkibida so'z yasovchi qo'shimchasi bo'lmagan ravishlardir: *doim, sira, asta...*

Yasama ravish – so'z yasovchi qo'shimcha qo'shish bilan, so'z qo'shish bilan yoki asos qismni juft va takror qo'llash bilan hosil qilingan ravishlardir: *do'stona, biryo'la, eson-omon, sekin-sekin...*

Ravishlar tuzilishiga ko'ra **sodda, qo'shma, juft va takroriy** ravishlarga bo'linadi: *hamisha* (sodda), *biryo'la* (qo'shma), *asta-sekin* (juft), *oz-oz* (takror).

Ravishlar o'zgarmasdir, ya'ni ravishlar tarkibidagi egalik, kelishik qo'shimchalari o'z xususiyatini yo'qotadi va bu so'z shu qo'shimchalar bilangina ravish hisoblanadi. Bu qo'shimchalar asos qism bilan mustahkam birikib, hozirgi kunda ajralmas holga kelgan. Jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi so'zlar yaxlit holda ravishga o'tishi mumkin: *birga, tezda, birdan, to'satdan, tubdan, qo'qqisdan, rostdan*.

Ravishlar 6 ma'no turiga ajraladi, lekin sabab va maqsadlari qo'shib bir guruh qilinadi:

1. Holat ravishlari – harakat-holatning qay holda bajarilganligini bildirib, qay holatda? qay tarzda? qay holda? qanday? so'roqlariga javob bo'ladi: *jim, yavov, ura-sura, chindan, piyoda, majburan, tasodifan, astoyidil, to'satdan, qo'qqisdan...*

Eslatma: jiddiy, samimiy kabi so'zlar – sifat; *jo'shib, shoshib* kabi so'zlar – ravishdosh

2. Payt ravishlari – harakat-holatning bajarilish yoki bajarilmaslik paytini bildirib, qachon? qachongacha? so'roqlariga javob bo'ladi: *hamuz, halitdan, endi, hozircha, so'ngra, hamisha...*

Eslatma: 1990-yilda, o'rik gulida kabi birliklar payt ravishlari emas, chunki 1990-yilda son+ot; o'rik gulida ot+otlardir.

3. O'rin ravishi – harakat-holatning bajarilish yoki bajarilmaslik o'rnini bildirib, qayerga? qayerda? qayerdan? so'roqlariga javob bo'ladi: *olg'a, ichkari, tashqarida, uzoqdan, yaqindan*.

Eslatma: zavodda, Toshkentga, shahardan kabi so'zlar o'rin ravishlari emas, chunki bular otlardir.

4. Miqdor-daraja ravishlari – harakat-holatning barilishidagi miqdor-darajani bildirib, qancha? so'rog'iga javob bo'ladi: *sal, oz, ko'p, qilcha, behad, o'ta...*

5. Sabab-maqсад ravishlari – harakat-holatning bajarilish yoki bajarilmasligi haqidagi sabab yoki maqsadni bildirib, nima sababdan? nima maqsadda? nega? so'roqlariga javob bo'ladi:

a) sabab ravishlari: *noiloj, noilojlikdan, ilojsizlikdan, chorasizlikdan, nochorlikdan;*

b) maqsad ravishlari: *atay, atayin, ataylab, jo'rttaga, qasddan, azza-bazza*

Tahlili tartibi

1. So'rog'i, ma'nosiga ko'ra turi.
2. Darajasi.
3. Tuzilishiga ko'ra turi.
4. Bog'langan so'zi.
5. Gapdagi vazifasi.

Tahlil namunasi

Men o'sha kunni tezroq ko'rishga shoshilyapman.

Tezroq – ravish, qay holatda? so'rog'iga javob bo'ladi, holat ravish, orttirma daraja, sodda, tub, gapdagi vazifasi hol.

Topshiriq. Berilgan matndagi ravishlarni tahlil qiling.

1. Ana shu asalarining sutini so'ragan o'rtog'im atayin Qirg'izistonga borib allaqaysi o'rmon xo'jaligidan bu kiyik bolalarini topib bergandi (S.Ahm.). 2. Zohid shu paytgacha mayda o'g'rilar-u bezorilar bilan shug'ullangan edi (T.Malik). 3. Ro'parasida ko'ksini changallab oh urayotgan davangir odamdan ko'z uzmas, uning holiga bag'oyat achinib, boshini sarak-sarak qilardi (Mirm.).

Olmosh turkumi

Boshqa so'zlar, shuningdek, so'z birikmasi va gap o'rnida qo'llaniluvchi, ularga ishora qiluvchi yoki so'roq bildiruvchi so'zlar **olmosh** deyiladi. *Kitobni ko'p o'qisangiz, undan ko'p hikmat topasiz. Aqlli qiz hammaga yoqadi, uni barcha hurmat qiladi. Istagim shuki, doimo tinchlik bo'lsin.*

Olmoshlar ma'nosiga ko'ra 7 guruhga bo'linadi:

1. Ko'rsatish olmoshlari – oldingi gap, gapdagi biror so'z, so'z birikmasi o'rnida qo'llanib, unga ishora qiluvchi yoki aniqlab keluvchi olmoshlardir: *bu, u, shu, o'sha, ana, mana, mana bu, mana shu, ana shu, manavi, anovi...*

2. Kishilik olmoshlari – uch shaxsdan biriga ishora qiluvchi olmoshlardir: *men, biz* – I shaxs so'zlovchi; *sen, siz* – II shaxs tinglovchi; *u, ular* – III shaxs o'zga.

3. O'zlik olmoshi – kishilik olmoshlari o'rnida qo'llanib, ko'pincha, shaxsni, ba'zan predmetni ta'kidlab ko'rsatuvchi olmoshdur: *o'z*.

O'zlik olmoshi egalik qo'shimchalari bilan kelib har uchala shaxs kishilik olmoshlarini ko'rsatadi: *o'zim – men, o'zing – sen, o'zi – u*.

O'zlik olmoshlari kelishiklar bilan turlanganda kelishik qo'shimchalaridan oldin egalik qo'shimchalaridan biri bo'lishi shart: *o'z+ni – o'zimni*

4. So'roq olmoshlari – barcha so'roqni bildiruvchi olmoshlardir: *kim? nima? qanday? necha? qaysi? nechanchi? nega? qayerga? ...*

5. Belgilash olmoshlari – to'pdan ajratilgan shaxs, narsa, belgilarni bildiruvchi olmoshlar yoki jamlikni ifodalovchi olmoshlardir: *har kim, har nima, har qachon, har qancha, har qanday, har bir* (to'pdan ajratilgan), belgini bildiruvchi olmoshlar; *hamma, jami, yalpi, butun, barcha* (jamlikni bildiruvchi belgilash olmoshlari).

6. Gumon olmoshlari – noaniq tushunchalarga ishora qiluvchi olmoshlardir: *allakim, kimdir, allanima, nimadir, allaqanday, qandaydir, allaqayerga, qayergadir...birov, ba'zilar*.

7. Bo'lishsizlik olmoshlari – inkorni bildiruvchi olmoshlardir: *hech kim, hech nima, hech qaysi, hech qanday, hech qancha, hech banda, hech qachon, kimsa*.

Tahlil tartibi

1. So'rog'i.
2. Qaysi so'z turkumi o'rnida qo'llanganligi.
3. Ma'nosiga ko'ra turi.
4. Kelishigi.
5. Egalik va grammatik soni.
6. Qaysi so'z turkumi c'rnida kelganligi.
7. Tuzilishiga ko'ra turi.
8. Bog'langan so'zi.
8. Gapdagi vazifasi.

Tahlili namunasi

Bizning a'lochi bo'lib o'qiyotganimizni ko'rganda o'qituvchining boshi ko'kka yetadi.

Bizning – olmosh, kimning? so'rog'iga javob bo'ladi, ot so'z turkumi o'rnida qo'llangan, kishilik olmoshi, qaratqich kelishigida, tuzilishiga ko'ra sodda, o'qiyotganimiz so'ziga bog'langan, gapdagi vazifasi qaratqich-aniqllovchi

Topshiriq. Berilgan matndagi olmoshlarni tahlil qiling.

Bu naybat shahardan sakkizta xurmacha, katta chelak ko'targan o'rta yashar bir qatiqfurush obkash ko'tarib yayov kelar edi (G'.G'). 2. Erli-suvli odamlar, qanday bo'lmasin, bir sababdan qiynalib qolsalar, darrov ularning pinjiga tiqilar edi (O.). 3. Majlis ahli bu "favqulodda hodisa"dan butunlay bexabar bo'lsa-da, biror kimsa nima bo'libdi, nima gap, deb so'rashga jur'at etolmadi (N.A.).

Yordamchi so'zlar

Atash ma'nosiga ega bo'lmagan, biror so'roqqa javob bo'lmaydigan va gap bo'lagi vazifasida kela olmaydigan so'zlar **yordamchi so'zlar** deyiladi.

Yordamchi so'zlarda grammatik ma'no va grammatik shakl, grammatik vazifa bor. Yordamchi so'zlar mustaqil so'zlarni yoki gaplarni bir-biriga bog'lash yoki ularning ma'nolariga qo'shimcha ma'no yuklash vazifasini bajaradi, bu grammatik ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi deganidir.

Ma'lumki, yordamchi mustaqil so'zlar orasidagi grammatik munosabatni yoki ularga qo'shiladigan modal ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi va mustaqil holda biror gap bo'lagi vazifasini bajarmaydi.

Yordamchi so'zlar uch turga bo'linadi: 1) ko'makchilar; 2) bog'lovchilar; 3) yuklamalar.

Ko'makchi

Ot, olmosh, harakat nomi va sifatdoshlardan keyin kelib, ularni hokim so'zga tobe bog'lash uchun xizmat qiluvchi yordamchi so'zlar **ko'makchi** deyiladi: *Kitobni ukam uchun oldim*.

Ko'makchilar, dastlab, ikkiga bo'linadi: sof ko'makchilar va vazifadosh ko'makchilar.

Sof ko'makchi – atash ma'nosini tamoman yo'qotib, faqat o'zi birikkan so'zni boshqa so'zga tobelashtirib bog'lash uchun xizmat qiluvchi ko'makchilardir: *bilan, sari, uchun, sayin, singari, uzra, qadar, tufayli, qadam, yanglig', kabi...*

Sof ko'makchilar urg'u olmaydi. Urg'u ko'makchi bilan birga kelgan mustaqil so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. SHuning uchun ko'makchi ohang tomonidan oldingi so'z bilan bir butunlikda aytiladi. Ko'makchilar o'zidan oldingi so'z bilan birgalikda bir gap bo'lagi bo'ladi:

Vazifadosh ko'makchilar – bular aslida atash ma'nosiga ega mustaqil so'zlardir.

Bunday so'zlar ko'makchi vazifasida kelganida atash ma'nosini yuqotadi, o'zidan oldingi so'z bilan birgalikda bir so'roqqa javob bo'ladi. Vazifadosh ko'makchilar bo'lib *ost, ust, yon, old, orqa, ro'para, lab, qosh, bosh* kabi otlar; *oldin, avval, keyin, so'ng, tomon* kabi ravishlar; *qarab, bo'ylab, ko'ra, deya, deb, atab* kabi ravishdoshlar; *qaraganda* sifatdoshi keladi.

Ko'makchilar quyidagicha tahlil qilinadi

1. Sof ko'makchi yoki ko'makchi vazifasida so'z.
2. Qo'llanishi, ma'nolari va o'mi.
3. Kelishiklarni boshqarishga ko'ra turi.

Tahlili namunasi

Chigit ekish uchun tayyorgarlik ko'rildi.

Uchun – ko'makchi, *sof ko'makchi*, fe'lning harakat nomi shaklidan so'ng qo'llangan, maqsad ma'nosini bildiradi, bosh kelishikdagi so'zdan so'ng ishlatilgan, jo'nalish kelishigi qo'shilgan, -ga o'rnida ishlatilishi mumkin: *ekin uchun – ekishga*.

Topshiriq. Berilgan matndagi ko'makchilarni tahlil qiling.

1. Kun botishda anhor bo'yida salqin nam havo yutib o'tirishning gashtisafosiga nima etsin! (H.G'). 2. Mana bir qish kechasi qanday dahshatli qo'rquv, tahluka ostida bu uyga kirib, Yo'ldi bilan bir necha minutgina so'zlashishga jur'at qilgan edi! (O.). 3. Qishlog'ida, shunday uylarining ichida, toqiga yopishtirib qaldirg'och uya solgan edi (O'.H.). 4. Qayoqdan qayoqqa mashina, ot-arava ovora, odam ovora qilib paxta tashigandan ko'ra yonginangda hammasi ro'yobga chiqqaniga nima etsin (J.Abd.).

Bog'lovchi

Mustaqil so'zlarni (gapning uyushiq bo'laklarini) va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni o'zaro bog'lash uchun xizmat qiluvchi yordamchi so'zlar **bog'lovchi** deyiladi. Bog'lovchilar vazifasiga ko'ra ikkiga bo'linadi: teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar.

Teng bog'lovchilar – gapning uyushiq bo'laklarini va teng munosabatdagi sodda gaplarni bog'laydigan bog'lovchilar. Teng bog'lovchilar 4 guruhga bo'linadi:

1. **Biriktiruv bog'lovchilari:** *va, hamda, bilan, ham.*
2. **Zidlov bog'lovchilari:** *ammo, lekin, biroq, balki.*
3. **Ayiruv bog'lovchilari:** *yo, yoki, yohud, goh-goh, dam-dam, ba'zan-ba'zan, bir-bir, xoh-xoh.*
4. **Inkor bog'lovchisi:** *na... na.*

“**Bilan**” ko'makchisi ba'zan uyushiq bo'laklarni bog'lab kelganda bog'lovchi vazifasini bajaradi (bunda uning o'rniga va bog'lovchisini qo'llash mumkin): *Bozordan qalam bilan (va) daftari oldi.*

Bog'lovchilar ko'makchilar sof va vazifadosh bog'lovchilarga bo'linadi:

a) **sof bog'lovchilar:** *va, hamda, ammo, lekin, biroq, yo, yoxud, dam, yoki, ba'zan, xoh...;*

b) **vazifadosh bog'lovchilar:** *bilan* (ko'makchi), *ham, -u, -yu, na... na, -da* (yuklama), *balki* (modal so'z).

Bilan – ko'makchi-bog'lovchi; *-u, -yu, -da, ham* – yuklama-bog'lovchi.

Ham takror holda qo'llangandagina bog'lovchi sanaladi: *Ham qo'rqaman, ham bilgim kelar.*

Ham yuklama – bog'lovchisining qisqargan shakli ham bor: *U xalqniyam, oilasiniyam, qo'shnisiniyam* boqdi.

Ergashtiruvchi bog'lovchilar – o'zaro tobe munosabatdagi gap bo'laklarini yoki tobe-hokim gaplarni bog'lovchi yordamchilardir (ergashtiruvchi bog'lovchilar uyushiq bo'laklarni bog'lamaydi).

Ergashtiruvchi bog'lovchilarning 4 guruhi bor:

1. **Aniqlov bog'lovchisi:** *ya'ni (-ki, -kim).*
2. **Sabab bog'lovchilari:** *chunki, negaki (shuning uchun).*
3. **Shart bog'lovchisi:** *gar, agar, agarda, garchi, mabodo, basharti.*
4. **Maqsad bog'lovchisi:** *toki.*

Bog'lovchilar qo'llanishiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

1. **Yakka qo'llanuvchi bog'lovchilar:** *va, hamda, ammo, lekin, biroq, balki, bilan, yo, yoki, yohud, ya'ni, -u, -yu, -da, shuning, uchun, negaki, agar...*

2. **Takror bog'lovchilar:** *yo, yoki, goh, dam, ba'zan, bir, ham, xoh, na ammo, lekin, biroq, balki, a, chunki, negaki, shuning uchun, ya'ni, toki* bog'lovchilardan oldin vergul qo'yiladi: *Usmon oq rangni emas, balki qizilni yoqtirardi.*

Takror bog'lovchilarning ikkinchisidan oldin vergul qo'yiladi: *Usmon na o'qiydi, na yozadi.*

Bog'lovchilarni quyidagicha tahlil qilamiz

1. Qo'llanishiga ko'ra turi (yakka yoki takroriy).
2. Vazifasiga ko'ra turi (teng bog'lovchi, ergashtiruvchi bog'lovchi va ularning turlari).
3. Nimalarni bog'laganligi.

Tahlil namunasi

Stol ustida gazeta va jurnal bor edi.

Va-bog'lovchi, yakka bog'lovchi, teng bog'lovchi, biriktiruv bog'lovchisi, gapda uyushiq bo'laklarni bog'lagan.

Bugun cho'qqiga ko'tarilmadik, chunki kuchli bo'ron boshlanishi xavfi bor edi.

Chunki – bog'lovchi, yakka bog'lovchi, ergashtiruvchi bog'lovchi, sabab bog'lovchisi, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni ergashish yo'li bilan bog'lagan.

Topshiriq. Berilgan matndagi bog'lovchilarni tahlil qiling.

1. Manzuraning dilida shu tuyg'u bor, lekin bunday so'zlarni maromiga yetkazib ulab, ayta olmaydi (T.Malik). 2. Dastlab, frontga kelishi va u vaqtgi kechinma ham kayfiyatlarini aytib berdi (O.). 3. U qancha dadil va sarbast bo'lmasin, lekin erkaklar bilan munosabatda ehtiyotli edi, ba'zan istar-istamas qishloq odatiga rioya qilar edi (O.). 4. U kuni bo'yi goh kutubxonada, goh hujrasida mutolaadan bosh ko'tarmay o'tiradi.

Yuklama

Mustaqil so'z va gaplarga qo'shimcha ma'no yuklaydigan yordamchilar **yuklama** deyiladi. Yuklamalar gapga so'rash, kuchaytirish, ta'kidlash, gumon, chegaralash kabi ma'nolarni qo'shadi. Yuklamalar shakliga ko'ra 2 ga bo'linadi:

a) **so'z yuklamalar:** *axir, hatto, hattoki, nahot, nahotki, faqat, ham, xuddi, naq, go'yo, go'yoki, hech, sira;*

b) **qo'shimcha (affiks) yuklamalar:** *-mi, -chi, -a, -ya, -gina, kina, qina, -dir, -u, -yu, -da, -oq, -yoq, -ku.*

Yuklamalar ma'nosiga ko'ra 6 guruhga bo'linadi:

1. **So'roq-taajjub yuklamalari:** *-mi, -chi, -a, -ya.*
2. **Kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari:** *hatto, hattoki, nahot, nahotki, ham, -u, -yu, -da, -oq, -yoq, -ki, axir.*
3. **Ayiruv-chegaralov yuklamalari:** *faqat, -gina, -kina, -qina.*
4. **O'xshash-qiyoslash yuklamalari:** *go'yo, go'yoki, xuddi, naq.*
5. **Gumon yuklamasi:** *-dir.*
6. **Inkor yuklamalari:** *na...na, hech, sira.*

-u, -yu, -da yuklamalari o'rnida va bog'lovchisini qo'llash mumkin bo'lsa, bog'lovchi vazifasida kelgan bo'ladi, boshqa hollarda yuklama hisoblanadi: *Keldi-da, yoza boshladi* (bog'lovchi). *Ko'ngilga juda yaqin-da* (yuklama).

-u, -yu, -da, -gina, ham, na... na – vazifadosh yuklamalardir.

Yuklamalar imlosiga ko'ra 3 ga bo'linadi:

1. Chiziqcha bilan yoziladigan yuklamalar: *-a, -ya, -u, -yu, -ku, -chi, -da*.
2. Soʻzga qoʻshib yoziladigan yuklamalar: *-mi, -oq, -yoq, -gina, -kina, -qina, -dir*.

3. Alohida yoziladigan yuklamalar: *faqat, hatto, ham, goʻyo, naq...*
-gina yuklamasi egalik, kelishik va koʻplik qoʻshimchalaridan keyin qoʻshiladi: *qiz-lar-im-ni-gina* (bunda *urgʻu – ni boʻgʻiniga tushadi*).

Agar egalik, kelishik, koʻplik qoʻshimchalari *-gina* qoʻshimchasidan keyin qoʻshilsa, yuklama hisoblanmaydi, balki kuchaytirish-erkalash shakli boʻladi: *qiz-gina-lar-im-ni* (yuklama emas).

Yuklama vazifasidagi soʻzlar: *yolgʻiz, bir: Darsga faqat (yolgʻiz, bir) Anvar kelmadi*.

Yuklamalar quyidagicha tahlil qilinadi

1. Tuzilishiga koʻra turi (affiks yuklama, soʻz yuklama).
2. Maʼnosiga koʻra turi (soʻroq, taʼkid, ayiruv, kuchaytiruv, aniqllov, gumon yuklamalari).
3. Imlosiga koʻra.
4. Gapga qanday modal maʼno qoʻshganligi.

Tahlil namunasi

Bu hammaga maʼlum-ku.

-ku – yuklama, tuzilishiga koʻra affiks yuklama, maʼnosiga koʻra taʼkid yuklamasi, imlosiga koʻra affiks yuklama, bu yuklama gapga taʼkid maʼnosini qoʻshgan.

Nahotki, eshitmagan boʻlsangiz!

Nahotki – yuklama, tuzilishiga koʻra soʻz yuklama, maʼnosiga koʻra kuchaytiruv yuklama, imlosiga koʻra soʻz yuklama, gapga kuchaytiruv maʼnosini qoʻshgan.

Topshiriq. Berilgan matndagi yuklamalarni tahlil qiling.

1. Omonmisiz, aka, bugun quyosh qayoqdan chiqdi, deb tursam, sizning kelishingiz ekan-da (T.M.). 2. Rosti bilan shunday dedimi? Adabiyotdan ham aʼlo baho olgan edi-ku (A.Q.). 3. U faqat bir narsaga idrok etdi – otasining hukmi mutlaq toʻgʻri! (T.M.). 4. Xuddi ana shu yili... Qimmatxon ismli qiz “Keling, yongʻoq-shunos!” deb kuldi (Sh.). 5. Ayni yigʻim-terim vaqtida sayling nimasi? (Gʻ.Gʻ.). 6. Ayb kimdaligini oʻtgan uchrashuvimiz-dayoq sezganman (T.M., S.Ahm.). 7. Kim yoʻqlashi mumkin? Yakshanbadan boshqa kunlarda bu yerga hatto Azroyil ham kiritilmaydi-ku? (T.M.).

Taqlid soʻzlar

Narsalarning tovushiga va holatiga taqlidini bildiruvchi soʻzlar **taqlid soʻzlar** deyiladi. Taqlid soʻzlarga soʻroq berilmaydi. Ular 2 ga boʻlinadi:

a) **tovushga taqlid soʻzlar** – narsalarning ovozigacha taqlidini bildiradi: *chars-churs, gʻa-gʻa, di-dit, miyov, vov, gurs, chip, duk...*;

b) **holatga taqlid soʻzlar** – narsalarning holatiga taqlidini bildiradi (tovush chiqarmaydi): *lip-lip, jimir-jimir, hang-mang, yalt, yult, dik, dir-dir, pildir-pildir, duv-duv*.

Taqlid soʻzlar **yakka, juft** va **takror** holda qoʻlanishishi mumkin: *qars, yalt-yult, shildir-shildir*.

Taqlid soʻzlar boshqa soʻz turkumlaridan yasalmaydi, lekin ular boshqa soʻz turkumlarining yasalishiga asos boʻladi: *qars+ak* (ot), *doʻr+ildoq* (sifat), *yalt+ira* (feʼl).

Taqlid soʻzlar gapda, asosan, **aniqllovchi** va **hol**, baʼzan **kesim** vazifasida ke-ladi:

Dalada shivir-shivir gap boshlandi (aniqllovchi).

Shaftolilar duv-duv toʻkildi (hol).

Tarvuzlar ham polizda gʻuj-gʻuj (kesim).

Taqlid soʻzlar ham otlashadi:

Musichaning gʻuv-gʻuvi eshitildi.

Shivir-shivirni bas qil.

Taqlid soʻzlar baʼzan **koʻmakchi feʼl** bilan birikadi va **qoʻshma feʼl** deb nomlanadi: *Milt-milt qilardi, qars etdi, chars-churs qilidi...*

Tahlil tartibi

1. Maʼnosiga koʻra turi.
2. Tuzilishiga koʻra turi.
3. Taqlid soʻzlarning otlashishi.
4. Gapdagi vazifasi.

Tahlil namunasi

Oting dupur-dupuri borgan sayin yaqinlashdi.

Dupur-dupuri – taqlid soʻz, tovushga taqlid soʻz, tuzilishiga koʻra takror holda ishlatilgan, otlashgan taqlid soʻz, otlarga xos boʻlgan – i 3-shaxs birlik egalik qoʻshimchasini olgan, gapda ega vazifasida kelgan.

Topshiriq. Berilgan matndagi taqlidlarni tahlil qiling.

1. Ummatali oʻzini qanchalik ogʻir tutmasin, dagʻ-dagʻ titrardi (Sh.). 2. Nazirpolvon yalt etib unga qaradi (Oʻ.Umarbekov). 3. Qoʻlidagi boʻr polga tushib singandan keyin, butun sinf qah-qah urib kulib yuborgach, u oʻziga keldi (J.Abd.). 4. Daraxtlarda toʻkilmay qolgan barglarni shirt-shirt yulib, har yoqqa uchiraverdi (O.). 5. Otaning gaplari yuragiga jiz-jiz tegadi-yu, piq-piq kulayotgan Qoʻchqorga qarab oʻshqiradi (O.Y.).

Undovlar

His-hayajon va buyruq-xitobni ifodalovchi soʻzlar **undov soʻzlar** deyiladi. Undov soʻzlar soʻroqqa javob boʻlmaydi. Ular ham 2 xil:

a) **his-hayajon undovlari**- kishilarning quvonchi, erkalanishi, rohatlanishi, g'arazi, noroziligi, og'riqi kabi hissiyotlarni ifodalaydi: *e, voy, voy-bo', voy-bo'y, o, oh, ura, o'h, eh, o', salom, ofarin, qulluq, rahmat, barakalla, obbo...*

b) **buyruq-xitob undovlari** – kishilarning diqqatini tortish, jonivorlarni haydash, chaqirish va to'xtatish uchun qo'llanadi: *hey, hoy, chuv, ey, xo'sh, beh-beh, pish-pish, kuch-kuch, yit, ishsh, ix, durr, kisht...*

Undov so'zlar yakka, juft va takror holda qo'llanishi mumkin: *eh, voy-bo'y, voy-voy...*

Undov so'zlar yozuvda, odatda, vergul bilan ajratiladi:

o'h-ho', juda, zo'r-kul!

Undalmadan oldin kelgan undov so'zlardan keyin vergul qo'yilmaydi: *Hoy quyuncha, qayoqqa ketyapsan?!*

Kuchli his-hayajon bilan aytiladigan undov so'zlardan keyin undov belgisi qo'yiladi: *O! Ho'kiz yo'q!*

Undov so'zlar otlashadi: *Salomingni pishirib e! Xo'sh, xo'p nutqiy odat undovlari.*

Imperativ undovlari: *hoy, xay, hov, allo, ho'v.*

Undovlar quyidagi tartibda tahlil qilinadi

1. Ma'nosiga ko'ra turi.
2. Tuzilishiga ko'ra turi.
3. Gapdagi vazifasi.

Bu chuqur «oh-voh» larda biron ma'no bor.

«Oh-voh»lar – undov, his-hayajon undovi, tuzilishiga ko'ra juft holda ishlatilgan, otlashgan, gapdagi vazifasi to'ldiruvchi.

Topshiriq. Berilgan matndagi undovlarni tahlil qiling.

1. Rahmat, jiyan, yo'qlab kelibsan. Qalay, onang baquvvatmi? (O.). 2. Bizdan nimaiki yordam kerak bo'lsa, marhamat (Sh.). 3. Balli, o'g'lim, shunqor qancha baland uchmasin, baribir, o'z uyasiga qaytadi (O.). 4. O, qani, bir yutum suv, bir hidlam muzdek toza havo!.. (O.). 5. Eh-ha, bu bolalar qachon ulg'ayadi-yu, qachon o'zining nonini topib eydigan bo'ladi. (G'.G'.). 6. – Xo'-o'sh, bu ish ham bitdi, endi bu yog'i qanday bo'ldi..? (O.Y.).

Modal so'zlar

Ifodalanayotgan fikrga munosabatini bildiruvchi so'zlar **modal so'zlar** deyiladi. Modal so'zlar boshqa gap bo'laklaridan vergul bilan ajratiladi:

Afsuski, rejadagi ishlar amalga oshmadi.

Modal so'zlar bayon qilingan fikrga so'zlovchining ishonch, quvonch, gumon, afsuslanish, achinish kabi munosabatlarini yoki fikrning tartibi, xulosasi kabi munosabatlarni bildiradi. Shunga ko'ra ularni quyidagi guruhlarga bo'lishi mumkin:

Ishonch munosabati: *albatta, shaksiz, so'zsiz, shubhasiz.*

Gumon: *ehtimol, balki, chamasi, shekilli, mazmuni, aftidan.*

Tasdiq: *darhaqiqat, haqiqatan to'g'ri.*

Xulosalash: *demak, xullas, umuman...*

Fikr tartibi: *avvalo, avvalambor, birinchidan, nihoyat.*

Fikrni dalillash: *masalan, jumladan, zero, zero.*

Achinish: *afsus, afsuski, attang, esiz.*

Quvonch: *hayriyat, shukur.*

Modal so'zlarning leksik xususiyati – modal ma'nolarni ifodalashdir.

Modal so'zlarning morfologik xususiyati – modal so'zlar morfologik jihatdan o'zgarmaydi (egallik, kelishik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilmaydi).

Modal so'zlarning sintaktik belgisi – kirish so'z vazifasida kelishidir.

Modal so'zlar sof va vazifadosh modal so'zlarga bo'linadi:

a) **sof modal so'zlar:** *haqiqatan, darhaqiqat, afsuski, attang, shekilli, avvalo, avvalambor, xullas, masalan, umuman, taxminan.*

b) **vazifadosh modal so'zlar:** *aftidan, chamasi, balki, ehtimol, shubhasiz, to'g'ri, birinchidan, tabiiy, mazmuni, o'z-o'zidan, so'zsiz, qiziq, qisqasi*

Modal so'zlar quyidagi tartibda tahlil qilinadi:

1. Modal so'zlarning ma'nosi.
2. Qo'llanishiga ko'ra turi.
3. Gapdagi vazifasi.

Tahlil namunasi

Bu, shubhasiz, bizning yutug'imizdir.

Shubhasiz – modal so'z, ishonch ma'nosini bildirgan, tuzilishiga ko'ra sodda, gapda fikrning aniqligi, ishonchni bildirgan.

Topshiriq. Berilgan matndagi modal so'zlarni tahlil qiling.

1. Ha, aytgancha, nimasi ko'p ularning, tug'ishi ko'p (S.Ahm.). 2. Ko'pga kelgan to'y ekan, qandoq qilay, qirg'yil qirg'in bo'lsa, ajali etgan o'ladi, ishqilib, yolg'izim sog'-omon kelsin (S.Ahm.). 3. Shuningdek, yer islohoti natijasida mamlakatimizning iqtisodiyati ko'tarilishini kim bilmaydi! (A.Q.). 4. Xurosonda bir davr yaratmoq lozimki, o'zga xalqlar ibrat ola bilsinlar (O.).

SINTAKTIK TAHLIL

Sintaktik tahlil morfologik tahlil bilan mustahkam aloqador. So'z turkumlari bo'yicha tahlilni bilmagan talaba sintaktik tahlilni tushunmaydi. Tahlil o'tkazishda izchillikka rioya qilish lozim. Sintaksisning yirik mavzulari va bo'limlari o'tib bo'linib, amaliy mashg'ulotlarda, ma'lum darajada, shu mavzu va bo'limlarga oid nazariy grammatik ma'lumotlar mustahkamlanib borib, zaruriy malaka va bilim tasavvur hosil qilingach, tahlil o'tkaziladi.

O'zbek tili sintaksisida quyidagi mavzular bo'yicha tahlil o'tkaziladi.

1. So'z birikmasi bo'yicha.
2. Sodda gap bo'yicha.
3. Gap bo'laklari bo'yicha.
4. Qo'shma gap bo'yicha.

So'z birikmasi tahlili

O'zbek tilida so'zlarning bog'lanishi ikki xil:

1. Teng bog'lanish – ikki mustaqil so'zning teng huquqli, biri ikkinchisiga bo'ysunmay bog'lanishidir. Bunda mustaqil so'zlar orasida teng bog'lovchi, teng bog'lovchi vazifasidagi yordamchi yoki sanash ohangi bo'ladi: *olma va anor*; *o'qidi, lekin yozmadi*; *Anvar yoki Usmon*; *olma-yu anor*; *do'st-u dushman*; *qalam bilan daftar*; *shoir, yozuvchilar*...

So'zlar teng bog'langanda so'z qo'shilmalari (uyushiq bo'laklar) hosil bo'ladi va biridan ikkinchisiga savol berib bo'lmaydi.

2. Tobe bog'lanish – bir so'zning boshqa bir so'zga tobelik yo'li bilan bog'lanishidir.

So'zlar tobe bog'langanda so'z birikmasi yoki gap hosil bo'ladi va biridan ikkinchisiga savol bersa bo'ladi: *go'zal diyori* (so'z birikmasi); *Anvar keldi* (gap).

So'z birikmasi – ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zlarning birining ikkinchisiga mazmun va grammatik jihatdan tobe bog'lanishidir. So'z birikmasida *tobe so'z* va *hokim so'z* bo'ladi. Tobe so'z, odatda, oldin joylashadi; hokim so'z esa keyin joylashadi.

Bosh so'z (*hokim so'z*) – ma'nosi izohlanayotgan so'z.

Ergash so'z (*tobe so'z*) – bosh so'zning ma'nosini izohlayotgan so'z.

Savol hokim so'zdan tobe so'zga beriladi, ya'ni savol tarkibida qatnashgan so'z – hokim so'z, javob bo'lib chiquvchi so'z esa tobe so'z hisoblanadi: *chiroyli qiz* – qanday qiz? – chiroyli

So'z birikmasida hokim so'zning qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga ko'ra, ular ikkiga bo'linadi:

1. Fe'li birikmalar – bunda bosh so'z (hokim so'z) sof fe'l, ravishdosh, sifat-dosh, *-moq* qo'shimchali harakat nomi bilan ifodalanadi: *kitobni o'qidi*, *vazifani bajarib*, *mehnatda sinalgan*, *sekin so'zlamog*.

2. O'tli birikma – bunda hokim so'z ot, sifat, son, olmosh, ravish, -sh, -ish, -v, -uv, -maslik qo'shimchali harakat nomi, taqlid so'z, madol so'z, undov so'z bilan ifodalanadi: *do'stimning ukasi*, *voqeadan xabardor*, *qizlarning uchtasi*, *Saidaning o'zi*, *cho'ntagida ko'p*, *tez yugurish*, *chiroyli yozuv*, *polizda g'uj-g'uj*, *ahvoli-ga voy*, *uyda yo'q*...

So'z birikmalari tuzilishiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Sodda so'z birikma – bunda tobe so'z ham, hokim so'z ham birginagina mustaqil so'zdan tuziladi: *yoqimli shamol*, *uch o'rdak*, *uzun qiz*, *ruchka bilan yozdim*...

2. Murakkab so'z birikmasi – bunda sodda so'z birikmasi tarkibidagi tobe so'z yoki hokim so'z bir yoki bir necha so'z bilan kengayadi: *yoqimli shamol* (sodda so'z) – *kuzgi yoqimli shamol* (murakkab so'z), *uch o'rdak* (sodda so'z) *osmondagi uch o'rdak* (murakkab so'z), *maktabimiz o'quvchilari* (sodda so'z) – *maktabimizning a'lochi o'quvchilari*.

So'z birikmalarida tobe so'zning qanday sintaktik vazifada kelishiga ko'ra 3 guruhga bo'linadi:

1. Aniqlovchili so'z birikmasi – bunda tobe so'z qanday? qanaqa? qaysi? qayerdagi? necha? nechanchi? kimning? nimaning? nimaning? savollariga javob bo'ladi va aniqlovchili so'z birikmalarining hammasi o'tli birikma bo'ladi: *qizil gul*, *suvdagi baliqlar*, *ikkinchi kitob*, *Anvarning ukasi*, *shu qiz*, *O'zbekistonning poytaxti*...

Aniqlovchili birikmalar, asosan, o'tli birikmalardir.

2. Holli so'z birikmalari. Bunda tobe so'z qay holatda? qachon? Qachon-gacha? qayerga? qayerda? qayerdan? qancha? nechanchi? qanday? nima uchun? nima maqsadda? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va holli so'z birikmalar, odatda, fe'lli birikmalar bo'ladi (ba'zan o'tli birikma bo'lishi ham mumkin): *sekin gapirdi*, *ertaga keladi*, *maktabga boradi*, *Toshkentdan keladi*, *ikkinchi o'tiradi*, *kasallangan uchun kelmadi*, *o'qish uchun keldi*.

Holli birikma, asosan, fe'lli birikmalardir.

3. To'ldiruvchili so'z birikmasi. Bunda tobe so'z kimni? nimani? qayerni? kimga? nimaga? kimda? nimada? kimdan? nimadan? kim bilan? nima bilan? kim uchun? nima haqida? kim haqida? kabi so'zroqlarga javob bo'ladi va to'ldiruvchili so'z birikmalari fe'lli yoki o'tli birikma bo'lishi mumkin: *kitobni o'qidi*, *ukamga ol-dim*, *ruchkada yozdik*, *suv bilan yuvdim*, *ukamga kitob*, *hammadan kuchli*...

So'z birikmasi tahlili tartibi

1. Gapni predikativ va nopredikativ aloqa jihatidan izohlash.
2. Teng va tobe aloqa, hokim so'z va tobe so'z, ularning morfologik ko'rinishi, ifodalanishi, so'rog'i, tartibi.
3. Tobe aloqaning turlari: moslashuv, boshqaruv, bitishuv.
4. Sintaktik aloqaning ifodalanish yo'llari: grammatik vositalar, yordamchi so'zlar, so'zlar tartibi ohang.
5. Sintaktik munosabatlar va ularning turlari: obyektli, atributiv, reletiv.
6. So'z birikmasining tuzilishiga ko'ra turlari.
7. So'z birikmasining hokim qismi qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga ko'ra turlari: o'tli birikma, fe'lli birikma, ravishli birikma.
8. So'z birikmasining ma'nosi.

Tahlil namunasi

Erkin uchta mevali daraxt o'tqazdi.

Erkin o'tqazdi – gap, predikativ birlik.

Uchta daraxt – tobe aloqa, nopredikativ birlik so'z birikmasi tobe so'z – uchta, nechta? so'rog'iga javob bo'ladi, son bilan ifodalangan, hokim so'z – daraxt, nima? So'rog'iga javob bo'ladi, ot bilan ifodalangan, morfologik ko'rsatkichsiz bog'langan, ergash so'z oldin, besh so'z keyin kelgan, bitishuv, grammatik vositalarsiz ifodalangan, ohang va tartib asosiy o'rinda, atributivli munosabat, sifatlovchi – sifatlanishdan hosil bo'lgan, sodda so'z birikmasi, o'tli birikma, tobe so'z miqdorli bildirgan, hokim so'z predmetni bildirgan.

Mevali daraxt – tobe aloqa, nopredikativ birlik, soʻz birikmasi, hokim soʻz – daraxt, nima? soʻrogʻiga javob boʻladi, tobe soʻz – mevali, qanday? soʻrogʻiga javob boʻladi, yasama sifat bilan ifodalangan, bitituv, soʻz tartibi va ohang yordamida birikkan, atributuv birikma, sodda soʻz birikmasi, otli birikma, tobe soʻz belgini, hokim soʻz predmet maʼnolarining ifodalangan.

Daraxt oʻtqazdi – tobe aloqa, nopredikativ birlik, soʻz birikmasi, hokim soʻz – oʻtqazdi, nima qildi? soʻrogʻiga javob boʻladi, feʼl bilan ifodalangan, tobe soʻz – daraxt, nimani? soʻrogʻiga javob boʻladi, belgisiz tushum kelishigidagi ot bilan ifodalangan, boshqaruv, tobe soʻz hokim soʻzga tushum kelishigi vositasida birikkan, obyektli birikma, sodda soʻz birikmasi, feʼlli birikma, hokim soʻz harakatni, tobe soʻz predmet maʼnolarini ifodalangan.

Topshiriq. Berilgan matndagi soʻz birikmalarini tahlil qiling.

1. Uzoqdagi qarindoshdan yaqindagi qoʻshni afzal (Gʻ.Gʻ.). 2. Kon ishlarini bobolarimiz oʻz bobolaridan, ularning bobolari bobokalonlarimizdan oʻrganishgan (S.Karomatov). 3. Ketma-ket kelayotgan quruvchilar, texniklar, tuproq qazuvchilar, montajchilar uchun birinchi navbatda makon kerak (J.Abd.).

Sodda gap tahlili

Sodda gap sintaksisning asosiy ahamiyatga ega boʻlgan masalalarini qamrab oladi. Bu masalalar gapning ifoda maqsadiga koʻra turlari, egali yoki egasiz gaplar, bosh va ikkinchi darajali boʻlaklar, ajratilgan va gap bilan grammatik aloqaga kirishmagan boʻlaklar, uyushiq boʻlaklar, gap boʻlaklarining tartibi, toʻliqsiz gaplar va gap tarkibidagi boʻlaklarning maʼno xususiyatlari kabilardir. Sodda gap boʻyicha uyushtirilgan tahlil ana shu masalalarni qamrab olishi lozim.

Sodda gaplar quyidagi tartibda tahlil qilinadi

1. Gapning ifoda maqsadiga koʻra turi.
2. Gapning emotsionallikka koʻra turi.
3. Gapning voqelikka munosabat jihatdan turi.
4. Gapning tuzilish jihatdan turi.
5. Gapning ifoda asosiga koʻra turi.
6. Gapning kommunikativ vaziyat jihatdan turi.
7. Gap boʻlaklarini xarakteri jihatdan turi.
8. Gap boʻlaklarning ishtirokiga koʻra turi.

Tahlil namunasi

Kechki gullar ochilib turibdi.

Darak gap, his-hayajonsiz gap, tasdiq gap, sodda gap, egali gap, toʻliq gap, boʻlaklarga ajraladigan gap, yoyiq gap.

Topshiriq. Berilgan matndagi sodda gaplarni tahlil qiling.

1. Qiz yuguranicha pastga tushib ketdi (J.Abd.). 2. Bu mahal mashina gavgum koʻchalardan oʻtib, chetroqdagi bir doʻkon boʻsagʻasida toʻxtadi. 3. Yarim soatgacha maktab qoʻngʻirogʻi jaranglab turdi (S.Barnoyev). 4. Unsin shu tarzda olti

kun qamalib yotdi (O.). 5. Uzoq yillik tajribadan u bir narsani bilardi. (Oʻ.Umarbekov) 6. Boshida ular juda inoq ishlashadi (S.Ahm.). 7. Bu yogʻini Ummatali hali-hali tiniq eslolmaydi (Sh.).

Gap boʻlaklari tahlili

Gap boʻlaklari tahlilida gapni tarkibiy qismlarga toʻgʻri ajrata bilish, gap boʻlaklariga ajratishning tamoyillarini aniqlay olish muhimdir. Maʼlumki, har qanday gap boʻlagi maʼulm soʻroqqa javob boʻladi. Shuningdek, gap tarkibidagi soʻzlar doimo boshqa soʻzlar bilan grammatik bogʻliqlikda boʻladi. Soʻroqlar bir boʻlakning oʻziga yolgʻiz olingan tarzda berilmasligi zarur, balki soʻroqlar sintaktik aloqa tufayli bogʻlangan soʻzlarning biridan boshqasiga tomon, yaʼni u bilan munosabatda boʻlgan ikkita soʻz yoki soʻzlar birikmasi bilan bogʻliqlikda qoʻyilsa, gap boʻlaklarini toʻgʻri aniqlash imkoni boʻladi.

Gap boʻlaklarini toʻgʻri belgilash uchun soʻz birikmasining sintaktik xususiyatlarini bilim talab etiladi. Sintaktik aloqa vositalari va turlarini, sintaktik va semantik aloqaga kirgan soʻzlar yigʻindisini bilmasdan turib, gap boʻlaklarini toʻgʻri belgilash mumkin emas.

Gap boʻlaklari quyidagi tartibda tahlil qilinadi

1. Gapning predikativ asosini toping.
2. Kesim va uning ifodalanishi.
3. Kesimning maʼno turlari (harakat-holat, belgi, miqdor, shaxs, predmet, oʻrin-joy bildiruvchi kesim).
4. Kesimning tuzilish turlari.
5. Ega va uning ifodalanishi.
6. Eganing maʼno turlari (shaxs, predmet, belgi, miqdor, harakat-holat, oʻrin-joy bildiruvchi ega).
7. Eganing tuzilishi turlari.
8. Ega bilan kesimning moslashishi.
9. Toʻldiruvchi va uning ifodalanishi.
10. Toʻldiruvchining maʼno turlari (vositasiz, vositali).
11. Toʻldiruvchining tuzilishi turlari (kelishikli yoki koʻmakchili, sodda va murakkab).
12. Hol va uning ifodalanishi.
13. Holning maʼno turlari.
14. Holning tuzilish turlari.
15. Aniqlovchi va uning ifodalanishi.
16. Aniqlovchining maʼno turlari.
17. Aniqlovchining tuzilish turlari.
18. Sintaktik vazifa bajarmagan birliklar.
19. Gap boʻlaklarining bogʻlanish sxemasi.

Tahlil namunasi

Vaqt hamma jarohatlarni davolaydi.

Gapning predikativ asosi – vaqt davolaydi.

davolaydi – kesim, sof fe'l bilan ifodalangan, harakat-holat ma'nosini ifodalaydi, sodda fe'l kesim.

vaqt – ega, ot bilan ifodalangan, payt miqdori ma'nosini ifodalagan, sodda ega.

jarohatlarni – to'ldiruvchi, tushum kelishigidan ot bilan ifodalangan, vositasiz to'ldiruvchi, kelishikli to'ldiruvchi, sodda.

hamma – aniqlovchi, belgilash olmoshi bilan ifodalangan, sifatlovchi aniqlovchi, sodda.

Gapda sintaktik vazifa bajarmagan birliklar yo'q.

Topshiriq. Berilgan matndagi gaplarni gap bo'laklari bo'yicha tahlil qiling.

1. Men u uchun kimman? (T.Malik). 2. Suv o'ralgan joyda baliq zoti ko'p bo'ladi (Sh.). 3. Menga qolsa, Obid ketmon qishlog'imizning obro'sidir (A.Qod.). 4. Siz Tolstoy nazariyasiga amal qiladigan kishilardansiz (S.Ahm.). 5. O'z uyida qoyil bo'lish mag'lub bo'lishdan-da yomon bo'ladi (T.Murod). 6. Aftidan, u isyonchilarning sardorlaridan biri bo'lsa kerak (Mirm.).

Qo'shma gap tahlili

Ikki yoki undan ortiq shakllangan kesimga ega bo'lgan gaplar **qo'shma gaplar** deyiladi (uyishiq kesimlar bundan mustasno). Qo'shma gaplar ikki yoki undan ortiq sodda gapning o'zaro grammatik va mazmuniy munosabatidan tashkil topadi va ohang tugalligiga ega bo'ladi:

Omon laganning tagini non surkab yalab turganda, besh kishi kirib keldi.

Biz ziyoli bo'lamiz va madaniyatli bo'lamiz.

Qismlarining qanday bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanishiga ko'ra qo'shma gaplar uch guruhga bo'linadi: bog'langan qo'shma gaplar, ergashgan qo'shma gaplar va bog'lovchisiz qo'shma gaplar.

Bog'lovchi-yuklama vositasida bog'langan qo'shma gaplar

Ma'lumki, yuklamalar so'z yuklamalar (*axir, faqat, xuddi, ham, naq...*) va qo'shimcha yuklamalar (*-mi, -chi, -a, -ya, -ki, -u, -yu, -da, -ov, yov, -yoq, oq...*) ga bo'linadi.

Nisbiy so'zlar vastasida bog'langan qo'shma gaplar

Qo'shma gaplar tarkibida qo'llanib, bir-biriga ishora ma'nosini bildiradigan so'roq va ko'rsatish olmoshlari nisbiy so'zlar deyiladi: *-kim-o'sha, kim-u, nima-u, nima-o'sha, qanday-shunday, qancha-shuncha, qayerda-o'sha yerda, qachon-o'sha paytda, qaysi-o'sha*. Nisbiy so'zlarda so'roq olmoshlar tobe gapda ko'rsatish olmoshlari esa xokim gapda joylashadi.

Qo'shma gap tahlilida quyidagi amaliy tartibga rioya etish taqozo etiladi

a) tanlangan qo'shma gap doskaga yoki daftarga yoziladi, ifodali o'qiladi va tinish belgilari qo'yiladi;

b) qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar aniqlanadi, har bir sodda gapning predikativ yadrosi belgilanadi. So'ngra har bir sodda gap chegarasi ajratilib, orasi-ga vertikal juft chiziq qo'yiladi;

d) qo'shma gap tarkibiy qismlarining o'zaro bog'lanishi usullari belgilanadi, bog'lovchi vositalar aniqlanadi. Sodda gaplarning bir-biriga munosabati va bog'lovchi vositalari orqali qo'shma gaplarning turlari aniqlanadi.

e) qo'shma gaplarning har bir turi o'z ichki grammatik va semantik xususiyatlariga ko'ra alohida tahlil etiladi.

Bog'langan qo'shma gap

Bog'langan qo'shma gaplar – qismlari *teng bog'lovchilar, bo'lsa, esa* so'z-lari, *-u, -yu, -da* yuklamalari yordamida bog'langan gaplardir:

Shu onda chiroq o'chdi va birdaniga o'q uzildi.

Har bir narsa aqlga muhtoj, aql esa tarbiyaga muhtoj.

Yo'lovchining o'zi ichkariga kirdi -yu, ikki ko'zi tashqarida qoldi.

Bog'langan qo'shma gaplarni mazmun – munosabatiga ko'ra quyidagicha bo'lish mumkin:

a) **biriktiruv bog'lovchisi yordamida bog'langan qo'shma gap** – bunda qo'shma gap qismlari payt yoki sabab-natija munosabatini ifodalaydi:

Eshik ochildi hamda ustoz kirib keldi (payt).

Anor so'zlar va Zaynab qalbi dir-dir qaltirar (sabab-natija).

Eslatma: *-u, -yu, -da* yuklamalari ham biriktiruv bog'lovchilari bajargan vazifani bajara oladi:

Qish keldi-yu, kunlar soviy boshladi.

b) **zidlov bog'lovchisi yordamida bog'langan qo'shma gap** – bunda qo'shma gap qismlari zidlik, ketma-ketlik munosabatlarini ifodalaydi: *Dilimizda orzu balandroq edi, lekin ko'klam biroz noqulay keldi* (zidlik).

Ashula nihoyasiga yetdi, ammo bir zumdan keyin yana boshlandi (zid. ketma-ket).

Eslatma: *-u, -yu, -da* yuklamalari ham zidlov bog'lovchilari bajargan vazifani bajara oladi: *Kechasi qor yoqqan-u, havo unchalik salqin emas.*

d) **ayiruv bog'lovchisi yordamida bog'langan qo'shma gap** – bunda qo'shma gap qismlari voqealarning galma-gal ro'y berishini yoki ularning faqat bittasining yuzaga chiqishini ta'kidlaydi:

Goh osmonni tutib ashula yangraydi, goh garmon tovushi eshitaladi (galma-gal).

Yo siz keling, yo men boray (faqat biri amalga oshadi).

e) **bo'lsa, esa so'zlari yordamida bog'langan qo'shma gaplar** – bunda qo'shma gap qismlari qiyoslash va zidlash munosabatini ifodalaydi: *Tovus o'zi-*

ning chiroyli patlarini ehtiyot qiladi, vijdonli odam esa o'zining sharaf-u shonini saqlaydi (qiyoslash). U kim bo'lsa bo'lsin, men esa arxitektor bo'laman (zidlash).

Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro aloqasi orqali quyidagi mazmun munosabatlari ifodalanadi.

Qiyoslash munosabati.

Biriktiruvchi munosabati

Ayiruv munosabati.

Sabab munosabati.

Natija munosabati.

Izohlash munosabati.

Bog'langan qo'shma gaplar quyidagi tartibda tahlil qilinadi

1. Ifoda maqsadiga ko'ra turi.

2. Sodda gaplarning miqdori.

3. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni o'zaro bog'lovchi vositalar

4. Bog'langan qo'shma gap tarkibiy qismlarining o'zaro bog'lanish usullariga ko'ra turlari.

5. Bog'langan qo'shma gap tarkibiy qismlarining semantik munosabati.

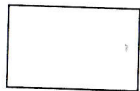
6. Bog'langan qo'shma gapda tinish belgisi va uning sxemasi.

Bog'langan qo'shma gap tahlili namunasi

Dilimda orzu balandroq edi, lekin ko'klam biroq naqulay keldi (Oybek).

Darak gap, ikkita sodda gapdan tuzilgan gap, birinchi sodda gap – Dilimda orzu balandroq edi. Ikkinchi sodda gap – Ko'klam bir oz noqulay keldi. Sodda gaplar o'zaro lekin zidlov bog'lovchisi bilan o'zaro bog'langan, bog'lovchi ikkinchi sodda gapning boshida kelgan. Zidlov bog'lovchisi bog'langan qo'shma gap. Qo'shma gap tarkibiy qismlari orasida zidlov munosabi bor. Qo'shma gapning birinchi qismida shaxs xohishi ifodalani**l**ib, ikkinchi qismda shu xohishga zid bo'lgan voqea-hodisa ro'y beradi. Tarkibiy qismlar orasiga vergul ko'yilgan.

Sxemasi:

, lekin

Tobe munosabatli qo'shma gap tahlili

Ergashgan qo'shma gaplar – qismlari ergashtiruvchi bog'lovchilar yoki shunday bog'lovchi vazifasidagi so'zlar yordamida bog'langan qo'shma gaplardir.

Ergashgan qo'shma gaplarda bosh gap va ergash gap bo'ladi.

Bosh gap – mazmuni izohlanayotgan gap (savol tarkibida qatnashadi).

Ergash gap – bosh gap mazmunini izohlayotgan gap (javob bo'lib chiqadi).

Ergash gap bosh gapdan oldin, keyin, ba'zan bosh gap ichida kelishi mumkin:

Inson kamtar bo'lsa, u maqtovga loyiqdir (ergash gap + bosh gap).

Shuni bilingki, so'zning tig'i shamshirdan o'tirroq. (bosh gap+ergash gap).

Anvar, dadasi nimani xohlasa, shuni bajaradi (bosh g.+ergash g.+bosh g.).

Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalar:

1. Ergashtiruvchi bog'lovchilar. 2. Ko'makchili qurilmalar. 3. Yuklamalar. 4. Nisbiy so'zlar. 5. deb so'zi va boshqalar.

Shuning uchun, shu sababli, shu bois, natijada, -ki, -kim bog'lovchilar hokim gap tarkibida keladi.

Agar, agarda, maboda, basharti, chunki, go'yo, bamisoli, zero, zeroki, deb, toki, zotan ergashtiruvchi bog'lovchilar esa tobe gap tarkibida joylashadi:

Agar tabiat yo'qolsa, insoniyat ham yo'q bo'lib ketadi.

Hayotdan, aslo, nolimang, chunki uning o'zi qarama-qarshiliklardan iborat.

Agar, garchi, chunki, go'yo, bamisoli, zero, zotan bog'lovchilari tobe gapning boshida keladi; *shuning uchun, shu tufayli, shu sababli, natijada, oqibatda* kabi bog'lovchilar esa hokim gap boshida keladi. deb bog'lovchisi tobe gap oxirida keladi:

Umrin shirin o'tsin deb, tilni tiydim hamisha.

-ki, kim bog'lovchisi esa hokim gap oxirida keladi: *Munis shuni yaxshi biladiki, mehnatsiz hech narsaga erishib bo'lmaydi.*

zero, zeroki, zotan bog'lovchilarida ko'tarinkilik, kitobiy uslub bo'yog'i mavjud: *Dushmami ayamay enchish kerak, zero, qayta bosh ko'tara olmasin.*

Bog'lovchi-yuklama vositasida bog'langan qo'shma gaplar

Ma'lumki, yuklamalar so'z yuklamalar (*axir, faqat, xuddi, ham, naq...*) va qo'shimcha yuklamalar (*-mi, -chi, -a, -ya, -ki, -u, -yu, -da, -ov, yov, -yoq, oq...*)ga bo'linadi.

-u, -yu, -da, -mi, ham qo'shma gaplar tarkibida sodda gaplarni bir-biriga bog'lashi mumkin, bunda ular bog'lovchi-yuklamalar deiladi. Bu yuklamalar teng yoki tobe munosabatli qo'shma gap qismlarini bog'lashi mumkin:

-sa ham, -sa, -sayam shakllari bilan ifodalangan tobe gaplar **to'siqsiz tobe gapli qo'shma** gaplar deyiladi.

Oftob charaqlab tursa ham, yomg'ir yog'magan edi.

Nisbiy so'zlar vastasida bog'langan qo'shma gaplar.

Qo'shma gaplar tarkibida qo'llanib, bir-biriga ishora ma'nosini bildiradigan so'roq va ko'rsatish olmoshlari **nisbiy so'zlar** deyiladi: *-kim-o'sha, kim-u, nima-u, nima-o'sha, qanday-shunday, qancha-shuncha, qayerda-o'sha yerda, qachon-o'sha paytda, qaysi-o'sha*. Nisbiy so'zlarda so'roq olmoshlar tobe gapda ko'rsatish olmoshlari esa hokim gapda joylashadi.

Kim astoydil haraakt qilsa, o'sha maqsadiga erishadi.

Qanday o'rgatgan bo'lsam, shunday javob ber.

Tobe munosabatli qo'shma gaplar fikriy grammatik va intonatsiya butunlikdan iborat bo'lib, ular tarkibidagi komponentlar biri ikkinchisiga tobe bo'ladi. Tobe munosabatli qo'shma gaplar ikki xil xarakterdagi sodda gaplardan tashkil topgan bo'ladi: boshqa bir gapga ergashib, tobe bo'lib, uni izohlab, mazmuni izohlanayotgan boshqaruvchi gaplar hokim gaplar sanaladi.

Tobe gapni hokim gapga biriktiruvchi yordamchilar ko'pincha tobe gap tarkibida kelib, tobe gapning hokim gapga nisbatan tobeligini ko'rsatadi.

Sintaktik tahlilda tobe gapli qo'shma gaplarga xos grammatik, semantik va intonatsion xususiyatlarni bilish talab etiladi. Tahlilda quyidagi izchillikka amal qilish va tobe gapli qo'shma gaplarning quyidagi xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi.

Tanlangan gap yozilgach, o'qiladi, tinish belgilari qo'yib chiqiladi, komponentlar soni aniqlanadi. So'ngra sodda gaplar orasidagi grammatik munosabatga e'tibor beriladi. Tobe gapli qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar sintaktik jihatdan teng bo'lmaydi, biri ikkinchisiga tobe bo'ladi. Tobe qism boshqa qismni izohlash uchun xizmat qiladi.

Tahlilda tobe va hokim gaplar, ularning bog'lanish yo'llari va biriktiruvchi vositalar, biriktiruvchi vositalarning ma'no va grammatik xususiyatlari tobe gaplarning hokim gapdagi biror bo'lakni yoki butun gapni izohlashi aniqlab bo'lingach, ergash gaplarning turi belgilanadi.

Tobe munosabatli qo'shma gap tahlili tartibi

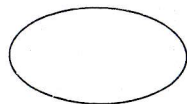
1. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turi.
2. Hokim gap va tobe gaplar.
3. Tobe gaplarning bosh gapga bog'lanish vositalari.
4. Tobe gapning vazifasi.
5. Hokim va tobe gaplarning ma'no munosabati.
6. Tobe munosabatli qo'shma gaplarning turlari.
7. Tobe gaplarning miqdori.
8. Tobe munosabatli qo'shma gap qismlarining tartibi, tinish belgisi, sxemasi.

Tahlil namunasi

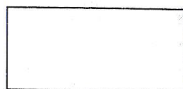
Kim ko'p o'qisa, u ko'p biladi.

Darak gap. U ko'p biladi – hokim gap, kim ko'p o'qisa – tobe gap, bog'lovchisiz ergashish, ergash gapning kesimi tarkibida shart mayli shakli (-sa), yordamida bog'langan, tobe gap tarkibida kim, hokim gap tarkibida u olmoshlari bor, tobe gap hokim gapdagi egani, ya'ni bir bo'lakni izohlagan, tobe gap kim? So'rog'iga javob bo'ladi, tobe gapda asosiy e'tibor shu gapda bayon qilingan ish-harakatning boshqaruvchisiga qaratilgan. Ega tobe gapli qo'shma gap, bir tobe gap, bir hokim gapdan iborat, tobe gap oldin, hokim gap keyin kelgan, vergul tobe gapni hokim gapdan ajratish uchun qo'llangan, darak gap oxiriga nuqta qo'yilgan.

Sxemasi:

-sa,

Bog'lovchisiz qo'shma gap tahlili

Faqat ohang vositasida bog'langan qo'shma gaplar

Faqat ohang vositasida bog'langan qo'shma gaplar qismlari orasida teng bog'lovchilari, bog'lovchi-yuklamalar, nisbiy so'zlar bo'lmaydi. Bunday qo'shma gap qismlari faqat ohang bog'laydi, yozuvda esa sodda gaplar orasida vergul, ikki nuqta, nuqtali vergul qo'yiladi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tinish belgilari

1. Vergul – mazmunan bir-biriga yaqin va bir paytda yoki ketma-ket sodir bo'lgan voqea-hodisalarni bildirsa qo'yiladi (Birin-ketin sodir bo'ladigan ish-harakat, biror narsaning tavsifini beruvchi qo'shma gap qismlari orasida): *Qish keldi, suvlar muzlay boshladi.*

2. Nuqtali vergul – mazmuni u qadar yaqin bo'lmagan sodda sodda gaplar orasida yoki sodda gaplarning o'zida vergul ishlatilgan bo'lsa qo'yiladi (Nuqtali vergul izohlash, sabab, natija kabi ma'no munosabatlari bilan bog'langan, tarkibida bir necha vergul, ikki nuqta, tire kabi, tinish belgilari bo'lgan qo'shma gaplarga qo'llanadi).

Bahor keldi; bog'imizda oq, yashil gullar una boshladi.

3. Ikki nuqta – keyingi sodda gap oldingi sodda gapning sababini bildirsa, natijasini bildirsa, oldingi gapning ma'nosini izohlab to'ldirsa, qo'yiladi.

Bugun havo ochiq: derazalarni lang ochib qo'ysa ham bo'ladi (natija).

4. Tire – sodda gaplar mazmuni o'zaro zid bo'lsa, mazmuni bir-biriga o'xshatilsa yoki oldingi sodda gap keyingi sodda gapning payt – shartini bildirsa qo'yiladi: *Jismimiz yo'qolur – o'chmas nomimiz (zidlik). Vaqting ketdi – baxting ketdi (o'xshatish) Qo'shning tinch – sen tinch (payt-shart).*

Qo'shma gap qismlari bog'lovchi yoki bog'lovchi vazifasidagi grammatik vositalar, nisbiy so'zlarsiz ohang orqali bir-biri bilan aloqaga kirishib, sintaktik butunlikni – bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etadi.

Ikki va undan ortiq sodda gaplarning grammatik bog'lovchilar yordamisiz birikividan tuzilgan qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'shma gaplar hisoblanadi.

Tahlil jarayonida bog'lovchisiz qo'shma gap qismlarini birikish usullarini aniqlashga alohida e'tibor berish lozim. Ohang sodda gaplarni o'zaro biriktirishda asosiy rol o'ynaydi.

Tahlil mobaynida bog'lovchisiz qo'shma gap turlarini aniqlash uchun tarkibidagi sodda gaplarning ichki grammatik, mazmun va intonatsion xususiyatlaridan tashqari, bog'langan va tobe munosabatli qo'shma gaplarning tuzilishi tarkibi, mazmuni va intonatsiyasini qiyoslab ko'rish talab etiladi. Sodda gaplar o'rtasidagi mazmun munosabatlari va intonatsiyasini belgilashda qo'shma gapning boshqa turlari bilan qiyoslash katta yordam beradi. Sodda gaplar orasiga bog'lovchi va boshqa grammatik, leksik vositalarni qo'yib chog'ishtirish orqali bog'lovchisiz qo'shma gap tiplarini aniqlash mumkin.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar quyidagi tartibda tahlil qilinadi

1. Ifoda maqsadiga ko'ra turi.
2. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlarini aniqlash.
3. Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni o'zaro biriktiruvchi vositalar.
4. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlarining o'zaro semantik munosabati.
5. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning turlari.
6. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tinish belgilar, ularning xarakteri va sxemasasi.

Tahlil namunasi

Jinoyatchilarning qo'llaridan pichoq va oshpichoqlar yerga tushdi, qo'llari havoga ko'tarildi (S.Ayniy).

Darak gap, ikki sodda gapdan tuzilgan, birinchi sodda gap – Jinoyatchilarning qo'llaridan pichoq va oshpichoqlar yerga tushdi, ikkinchi sodda gap – Qo'llari havoga ko'tarildi. Sodda gaplar ohang vositasida birikkan, sanash ohangida, harakat va holat ketma-ket ro'y berganini ko'rsatadi, sanab ko'rsatuvchi gaplardan tashkil topgan bog'lovchisiz qo'shma gap, o'zaro vergul bilan ajratilgan. Birinchi qism yuqoriroq ohangda, ikkinchi qism undun pastroq ohangda aytiladi, o'rtasida pauza bo'ladi.

Sxemasi:

Topshiriq. Berilgan matndagi gaplarni tahlil qiling.

1. Vazira xonani yuvib, artib bo'lgan ham ediki, eshikdan Alibek kirib keldi (P.Q.). 2. Shuning bilan birga, ularni, naqadar kuchli irodaga molik bo'lmasinlar, yana hissiyotlarga mag'lub ko'ramiz (A.Qod.). 3. Ular shu holda o'tirishar ekan, ko'cha tarafdin uch-to'rt qayta gurs-gurs urildi (A.Qod.). 4. Chiqsam, soch qo'ygan ingichka mo'ylovli bir yigit turibdi (S.Ahm.). 5. Vaqt o'tgan sari Sherxonning qudrati ortib, Humoyunning ishi orqaga ketayotganday bo'lyapti (P.Q.). 6. Hojimurod qalt-qalt titrar, qo'yindagi bedana-lar pitirlardi (S.Ahm.). 7. Saidiy, haqiqatan, talabalik vaqtida ko'p she'rilar yozgan, bularning ko'pchiligi devoriy gazetalar-da bosilgan... (A.Q.).

Qaydlar uchun

Qaydilar uchun

Qaydlar uchun

MUNDARIJA

1. Lingvistik tahlil haqida, uning turlari.....	3
2. Fonetik tahlil.....	5
3. Orfografik tahlil.....	12
4. Leksikologik va frazeologik tahlil.....	18
5. Morfemik tahlil.....	21
6. Soʻz yasash tahlili.....	23
7. Etimologik tahlil.....	24
8. Morfologik tahlil.....	25
9. Ot soʻz turkumi tahlili.....	26
10. Sifat soʻz turkumi tahlili.....	27
11. Son soʻz turkumi tahlili.....	29
12. Feʼl soʻz turkumi.....	30
13. Ravish soʻz turkumi.....	32
14. Olmosh soʻz turkumi.....	33
14. Yordamchi soʻzlar. Koʻmakchilar tahlili.....	34
15. Bogʻlovchilar tahlili.....	36
16. Yuklamalar tahlili.....	37
17. Taqlid soʻzlar tahlili.....	38
18. Undovlar tahlili.....	39
19. Modal soʻzlar tahlili.....	40
20. Sintaktik tahlil. Soʻz birikmasi tahlili.....	41
21. Sodda gap tahlili.....	44
22. Gap boʻlaklari tahlili.....	45
23. Qoʻshma gap tahlili.....	46

Ismoil Davletov

“LINGVISTIK TAHLIL”

(O'quv-uslubiy qo'llanma)

Muharrir Ro'zimboy Yo'ldoshev
Texnik muharrir Sherali Yo'ldoshev
Musahhih Tamara Turumova

UrDU noshirlik bo'limi O'zbekiston matbuot va axborot
agentligining 2009-yil 19-avgustdagi №148 raqamli buyrug'i
bilan qayta ro'yxatdan o'tkazilgan.

Terishga berildi: 10.02.2020

Bosishga ruxsat etildi: 19.02.2020

Ofset qog'oz. Qog'oz bichimi 60x84 ¹/₁₆.

Tayms garnituras. Adadi 100. Buyurtma №.12.

Hisob-nashriyot tabag'i 3,1.

Shartli bosma tabag'i 2,9.

UrDU noshirlik bo'limida tayyorlandi.

Manzil: 220110. Urganch shahri,

H. Olimjon ko'chasi, 14-uy.

Telefon: (0-362)-224-66-01.

UrDU bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: 220110. Urganch shahri,

H. Olimjon ko'chasi, 14-uy.

Telefon: (0-362)-224-66-01.